

Försvarshögskolan

Ölbilen, predikanten och GRU

Fiendebilder och föreställningen om ”ryssen” i svensk säkerhetspolitisk thriller
under kalla krigets slutskede

Vendela Werkelin

Programkull: KKS 23–25

Masteruppsats i militärhistoria VT 2025

Handledare: Fredrik Eriksson

Abstract

This study explores how the Soviet Union and “the Russian” are portrayed as enemy figures in Swedish military fiction from the 1980s. Drawing on a social constructivist and discourse-theoretical framework, the analysis focuses on how stereotypical enemy images articulate broader ideas of national identity, threat, and vulnerability during the late Cold War. Through a thematic reading of selected fictional works, three recurring enemy stereotypes are identified: *the infiltrating subverter*, *the brutal invading soldier*, and *the cunning spy*. Each figure embodies different aspects of the imagined Soviet threat in the fiction and reflects distinct security-political anxieties of the time. The study employs the concept of the stereotype as a signifying practice (Hall), combined with Edward Said’s theory of the Other – understood through Thomas Hylland Eriksen’s view of the stereotype’s constructive function. Furthermore, the analysis applies a dramaturgical perspective inspired by Marie Cronqvist, treating fiction not only as representation but as a cultural form of processing crisis and uncertainty. The findings show how these literary enemy figures serve both narrative and ideological functions, reinforcing symbolic boundaries between a rational, peaceful “us” and a dangerous, irrational “them”. The thesis concludes that such fiction not only reflects but actively participates in shaping the security-political discourse of its time.

Innehållsförteckning

1. Inledning.....	3
1.1 Syfte	5
1.2 Bakgrund	6
1.3 Forskningsläge	9
2. Teori, metod och material	16
2.1 Teoretiskt ramverk.....	17
2.2 Metodologisk ansats	20
2.3 Källmaterial	23
2.3.1 Harry Winter - <i>Operation Garbo</i> (del I-III)	23
2.3.2 Sune Andersson - <i>Anfall mot Sverige</i>	24
2.3.3 Viktor Suvorov - <i>Spetsnaz</i>	24
2.3.4 Jan Guillou - <i>I nationens intresse</i>	25
2.3.5 Jan Guillou - <i>Fiendens Fiende</i>	25
2.3.6. Källkritisk diskussion.....	26
3. Undersökning.....	28
3.1 Etablerandet av stereotyp-kategorier	28
3.2 Analys av fiktionen och stereotypa gestaltningar av "ryssen"	30
3.2.1 Den infiltrerande undermineraren.....	30
3.2.2 Den brutale invasions soldaten.....	37
3.2.3 Den listige spionen	41
3.3 Stereotypernas dramaturgi och dess normerande roll	45
4. Resultat	46
5. Käll- och litteraturförteckning	50

1. Inledning

Som ett återkommande motiv i svensk militärhistoria har föreställningen om fienden i öst, "ryssen", länge utgjort en kärna i hur hot och säkerhet tolkats och formulerats. Från stormaktstidens fälttåg till kalla krigets ubåtskränkningar har relationen till öst gränsat till både strategisk verklighet och myt.¹ Under 1980-talet, i skuggan av kalla krigets stormaktskonflikter, sabotagehot och underrättelseverksamhet, aktiverades denna fiendebild i mångt och mycket på nytt inte minst inom svensk populärlitteratur. Denna uppsats undersöker hur Sovjetunionen och "ryssen" gestaltas i svensk militärfiktion under det sena 1980-talet, med särskilt fokus på *säkerhetspolitiska thrillers*. En genre utmärkt av ett tydligt fokus på främmande makters agerande, antagonistiska hotbilder och nationell sårbarhet i gråzonen mellan fred och krig.² Med fokus på säkerhetspolitik och hot mot nationella eller globala intressen utforskar dessa thrillers ofta teman som terrorism, krig, politisk korruption och andra faror som berör nationell säkerhet. I Studien identifierar och analyserar jag tre återkommande stereotypa fiendebilder, *infiltratören*, *invasionssoldaten* och *spionen*, och placerar dem i relation till den säkerhetspolitiska diskurs som präglade Sverige under kalla krigets slutskede. Syftet är att visa hur skönlitteraturen inte bara speglar sin samtid, utan hur den också fungerar som ett meningsskapande rum där samtida föreställningar om hot, lojalitet och nationell identitet artikuleras och förhandlas. Dessa kulturella föreställningar uppstår dock inte i ett vakuum, utan måste förstås i relation till den säkerhetspolitiska kontext som präglade det sena kalla kriget – den period som också utgör denna studies analytiska tidsram. För att förankra studiens analys i sin samtida historiska kontext presenteras därför inledningsvis den strategiska och ideologiska miljö som präglade Sverige under 1980-talet.

Perioden markerar i stort en återgång till skärpt stormaktsrivalitet efter decennier av global avspänning, med Ronald Reagans hårdföra politik i väst och den sovjetiska inmarschen i Afghanistan 1979 som tydliga brytpunkter. Parallellt med detta växte i Sverige oron för ett kuppattat angrepp i ett skymningsläge, ett tillstånd mellan

¹ Kari Tarkiainen, *Vår gamble arffinde ryssen* (Uppsala, 1974); Kari Tarkiainen, *Moskovotien* (Svenska litteratursällskapet i Finland, 2017); Sverker Oredsson, *Svensk rädsla* (Nordic Academic Press, 2001); Gunnar Åselius, *The "Russian Menace" to Sweden* (Almqvist & Wiksell International, 1994).

² Daniel K. Jonsson et al., "Civilt försvar i gråzon," *FOI*, 2019, s. 33; Fredrik Thisner & Ragnar Strandberg, "Det svenska försvaret och den strategiska överraskningen" (Försvårshögskolan, 2024), s. 15.

fred och krig, där infiltration, sabotage och underrättelseverksamhet från öst ansågs allt mer sannolika.³ Under denna tid utsattes Sverige för upprepade ubåtskränkningar, samtidigt som rapporter om dykare i militära zoner och misstankar om sovjetiska specialförband väckte oro. Även polska tavelförsäljare och utländska TIR-lastbilar misstänktes bedriva kartläggning, därtill tog även en inre hotbild form, där svenska medborgare anklagades för landsskadlig verksamhet i form av sabotage, spioneri och spridande av samhällsomstörtande ideologier.⁴ Även om omfattningen av vissa hotbilder, såsom ubåtskränkningar utöver den dokumenterade incidenten med den sovjetiska Whiskey-klass ubåten U 137 i Karlskronas skärgård, har varit ämne för diskussion så kom de likväl att spela en påtaglig roll i den samtida politiska debatten.⁵ Parallellt med detta präglades också den svenska inrikespolitiken av en alltmer polariserad försvarsdebatt, där neutralitetspolitiken officiellt låg fast genom det säkerhetspolitiska axiomet ”alliansfrihet i fred, syftande till neutralitet i krig”. I praktiken utmanades denna linje emellertid av ett allt tydligare, om än inofficiellt, beroende av västmakternas stöd i händelse av krig.⁶ I denna upptrappade hotbild fick den svenska försvarsdebatten sällskap av ett annat, mer svårfångat fenomen: litterära skildringar av invasioner, underrättelseoperationer och sabotage på svensk mark.⁷ Böcker som *Anfall mot Sverige* (1987) och trilogin *Operation Garbo* (1988) populariserade tanken om att Sverige stod inför ett verkligt och överhängande hot från öst. Flera av dessa verk författades under pseudonym, ofta av militära och säkerhetspolitiska aktörer, och har i efterhand beskrivits som försök att påverka opinionen i försvarsvänlig riktning.⁸

Dessa verk, som ofta kombinerade samtida försvarspolitiska teman med fiktiva framtidsscenarier, fann en bred mottaglig publik i ett samhälle präglat av oro, osäkerhet och ett växande behov av begriplighet. Trots deras genomslag är det litterära materialets

³ Fredrik Eriksson, Gunnar Åselius, & Lars Ericson Wolke, *Från Savolaxbrigaden till särskilda skyddsgruppen* (Nordic Academic Press, 2022), s. 243–244.

⁴ Ann-Marie Ekengren & Henrik Oscarsson, *Det röda hotet* (Nordic Academic Press, 2002), s. 12; Thomas Magnusson & Simon Olsson, “Konsten att sälja underrättelser - de polska tavelförsäljarna” i *Svenskt flyg under kalla kriget* (Medströms bokförlag, 2016), Eriksson et al., 2022, s. 248–249.

⁵ Bengt Gustafsson, *Ubåtsfrågan - sanningen finns i betraktarens öga* (Försvvarshögskolan CRISMART, 2005). För en översikt om debatten kring ubåtsfrågan, se även SOU 2001:85, *Perspektiv på ubåtsfrågan*, jfr. Lars Bergström & Klas Åmark, *Ubåtsfrågan. En kritisk granskning av den svenska nutidshistoriens viktigaste säkerhetspolitiska dilemma* (Medborgargruppens rapport, 1999).

⁶ Bo Hugemark et al., *Den stora invasionen* (Medströms bokförlag, 2017), s. 9.; Wilhelm Agrell, *Det säkra landet* (Gleerups, 2016), s. 52 ff.

⁷ Thisner & Strandberg, 2024, s. 15.

⁸ Bo Hugemark, *Berättelsen om Operation Garbo* (Timbro, 2009); Eriksson et al., 2022, s. 244–246.

betydelse för förståelsen av 1980-talets säkerhetspolitiska kultur ännu otillräckligt utforskad inom militärhistorisk forskning. Det är här denna studie tar sin utgångspunkt, i övertygelsen att populärkultur inte bara kan spegla en epoks föreställningar om hot och trygghet, utan också aktivt delta i dess formulerande och förståelse.

1.1 Syfte

Syftet med denna uppsats är att förstå hur ”ryssen” gestaltas i svensk säkerhetspolitisk thriller under 1980-talet, samt hur dessa framställningar relaterar till den samtida säkerhetspolitiska diskursen i Sverige. Därtill vill jag med studien förstå hur dåtidens uppfattning om hot och säkerhet kan ses och tolkas genom dåtidens populärkultur. Genom en diskursanalytisk undersökning av sju skönlitterära verk från perioden analyseras hur *stereotypa* föreställningar om fienden konstrueras i text, vilka hotbilder som formuleras, samt hur dessa skildringar kan förstås i ljuset av det sena krigets svenska säkerhetspolitiska kontext. Stereotyp-begreppet i den här kontexten syftar till föreställningar som bekräftar snarare än ifrågasätter rådande maktstrukturer. Uppsatsen vill därmed bidra till den militärhistoriska förståelsen av hur populärkulturella narrativ fungerar som meningsbärare och förmedlare av säkerhetspolitiska föreställningar i en tid präglad av geopolitisk osäkerhet och ideologisk konflikt. Studiens övergripande frågeställning lyder: *Hur gestaltas Sovjetunionen och ”ryssen” i svenska säkerhetspolitiska thrillers under 1980-talet, och hur förhåller sig dessa skildringar till den samtida säkerhetspolitiska diskursen i Sverige?* För att framgångsrikt kunna svara mot uppsatsens syfte kommer tre delfrågor att ställas:

- Hur gestaltas den sovjetiske fienden i svensk militärfiktion från 1980-talet?
- Vilka föreställningar om hot, nationell identitet och samhällelig sårbarhet artikuleras genom dessa gestaltningar?
- Och hur samverkar dessa föreställningar med den säkerhetspolitiska diskurs som präglade det svenska samhället under det sena kriget?

Genom att visa hur samverkan mellan fiktion, kulturella föreställningar och existentiella frågor fungerar i den säkerhetspolitiska thrillern visar studien hur en närläsning av populärlitteratur kan ge läsaren insikt i dåtidens samhällsklimat. Därtill

bidrar studien samtidigt till förståelsen av vad skönlitteratur kan tillföra militärhistoriska undersökningar i just egenskap av fiktion. Studien i sig handlar därav egentligen inte så mycket om den svenska synen på ryssar, utan snarare om vad gestaltningen av “ryssen” kan säga om ‘vanliga’ svenskars uppfattning av och förståelse om hot och säkerhet, såväl som populärkulturens roll som meningsskapare och som ett verktyg för att ‘ta pulsen’ på det svenska samhällsklimatet under kalla krigets senare hälft.

För att besvara studiens forskningsfråga är uppsatsen uppdelad i fyra kapitel. Kapitel 1 introducerar studiens syfte, forskningsfråga och avgränsningar samt ger en kort bakgrund till det kalla krigets kulturella och säkerhetspolitiska kontext. Här motiveras också valet av källmaterial och studiens relevans i relation till tidigare forskning. Kapitel 2 utgör uppsatsens teoretiska och metodologiska ramverk. Det inleds med en forskningsöversikt som positionerar studien inom fältet, följt av en genomgång av centrala begrepp som *stereotyp*, *diskurs*, *den Andre* och *dramaturgi* – såväl som en presentation av studiens metodologiska tillvägagångssätt och operationalisering. Avslutningsvis presenteras en materialöversikt. Kapitel 3 är uppsatsens analysdel. Här genomförs en tematiskt strukturerad undersökning av hur den sovjetiske fienden gestaltas i det skönlitterära materialet, organiserat utifrån tre identifierade stereotypkategorier: *den infiltrerande undermineraren*, *den brutale invasionssoldaten* och *den listige spionen*. Varje kategori analyseras med stöd i tidigare definierade analyspunkter. Kapitel 4 sammanfattar studiens huvudsakliga resultat och diskuterar fiendebildernas inbördes relation samt hur de reflekterar – och reproducerar – det svenska samhällsklimatet under det sena kalla kriget. Här belyses också skönlitteraturens kulturhistoriska funktion som en form av meningsskapande i tider av osäkerhet.

1.2 Bakgrund

1980-talet markerar en avgörande period i det kalla krigets historia och utgör en tydlig brytpunkt i den globala avspänningspolitik vilken präglade relationerna mellan Öst och Väst under 1960- och 70-talen. Ofta benämns perioden som det “andra kalla kriget”, vilket understryker hur den ökade stormaktsrivaliteten påminner om det långa 50-talets mer konfrontativa dynamik.⁹ Samtidigt komplicerades också bilden av det bipolära

⁹ Marie Cronqvist, *Mannen i mitten*, (Carlsson Bokförlag, 2004), s. 35.

världssystemet genom flera omfattande maktskiften, inte minst i USA och Sovjetunionen, vilka skapade nya osäkerheter i det globala säkerhetspolitiska landskapet.¹⁰ För ett neutralt och alliansfritt land som Sverige blir dessa förändringar särskilt intressanta. Det ökade hotet från öst föranleder inte bara ett intensivare offentligt samtal om Sveriges säkerhetspolitiska roll, utan bidrar också till ökade spänningar på det inrikespolitiska planet. Friktioner uppstår mellan höger- och vänsterblocken kring hur Sverige bör förhålla sig till såväl Sovjetunionen som den västliga alliansen med NATO i spetsen. Därtill fördjupas klyftorna mellan Försvarsmakten och de politiska beslutsfattarna, där olika syn på upprustning, försvarsberedskap och hotbild råder.¹¹ Kalla kriget trängde därmed allt djupare in i det svenska samhällslivet från försvarsutredningar och partipolitiska motsättningar till vardagsdiskussioner och kulturella uttryck. Som flertalet studier redan påpekat så föddes med det också genren 'den säkerhetspolitiska thrillern'. I detta klimat blev frågor om trygghet, lojalitet och sårbarhet inte bara militärt angelägna utan också kulturella och känslomässiga. Att studera samhällsklimatet i just 1980-talets Sverige ger därför inte bara insikt i en avgörande fas av det kalla kriget, utan belyser också hur internationella maktförskjutningar påverkade den inrikespolitiska debatten, säkerhets- och försvarsdiskursen och den kollektiva upplevelsen av trygghet och hot. Det är denna komplexa väv av faktorer som gör 1980-talets Sverige till ett särskilt intressant studieobjekt.

Skönlitteratur som en dåtidens kikare

Vidare har forskningen om kalla kriget länge dominerats av säkerhets- och utrikespolitiska perspektiv med fokus på statliga aktörer, ideologiska motsättningar och stormaktspolitik. Perioden behandlas ofta ur ett top-down-perspektiv, där blockpolitik ges stort utrymme medan vardagliga erfarenheter och kulturella uttryck hamnar i bakgrunden. Trots metodologiska förskjutningar inom humaniora och samhällsvetenskap, såsom 'den språkliga vändningen', tenderar kultur återkommande att betraktas som ett redskap för politisk påverkan snarare än som en självständig

¹⁰ Göran Rystad, *Det kalla kriget*, 2 uppl. (Studentlitteratur, 1993), s. 7–18.; Odd Arne Westad, *Reviewing the Cold War: Approaches, Interpretations, Theory* (Frank Cass Publishers, 2000).

¹¹ Agrell, 2016, s. 47–48; Magnus Petersson, "Sweden and the Scandinavian Defence Dilemma," *Scandinavian Journal of History* 37, no. 2 (May 2012): 221–29; Sverker Oredsson, *Svensk oro*, (Nordic Academic Press, 2003).

meningsbärande praktik.¹² Min studie utgår från ett omvänt perspektiv: att skönlitteraturen, och i synnerhet den svenska säkerhetspolitiska thriller-genren, kan ses som en plats där samhällliga föreställningar om hot, trygghet och nationell identitet inte bara återspeglas, utan formas. Detta bygger vidare på mycket av den forskning som bedrevs inom historikern Kim Salomons forskningsprojekt *Kalla krigets berättelser*, och som i viss mån har avstannat sedan 2009.¹³ Genom att studera återkommande narrativa strukturer och stereotypa fiendegestaltningar i fiktionen, vill jag närma mig den säkerhetspolitiska kulturen under kalla krigets slutskede, inte som en statlig diskurs, utan som en kulturellt förankrad verklighetsuppfattning. Genom att fokusera på berättelsens struktur, dess språk, stereotyper och underliggande antaganden, studeras alltså hur populärlitteraturens föreställningsvärld bidrog till att tolka, förenkla och hantera samtidens upplevda (o)säkerhet. Därmed bidrar studien till att vidga förståelsen för hur kulturella uttryck samspelar med säkerhetspolitiska föreställningar och ger insikter i hur det svenska samhället skapade mening i en tid av relativ osäkerhet och oro.

Valet att använda skönlitteratur som källmaterial i en militärhistorisk studie motiveras alltså dels av dess särskilda fria uttrycksformer, dels av dess potential att fånga samtidens föreställningsvärldar på ett sätt som mer konventionellt arkivmaterial i form av officiella dokument eller statliga utredningar inte alltid gör. Inom historievetenskapen i allmänhet, och militärhistoria i synnerhet, är skönlitteratur som källa fortfarande ett relativt okonventionellt grepp, men just i studiet av kollektiva föreställningar, fiendebilder och identitetsskapande kan den erbjuda unika inblickar i hur hot uppfattades, internaliserades och gestaltades i samtiden. Som historikerna Marie Cronqvist och Lina Sturfelt tillsammans med litteraturvetaren Sara Kärrholm diskutera kan fiktiva berättelser, just genom sitt särskilda sanningskontrakt, ibland tolka sin samtid med större skärpa än strikt dokumentära dokument.¹⁴ Den fiktiva berättelsen etablerar en egen verklighet inom verkligheten, där känslor, attityder och tankemönster får form. Även historikern Emma Hilborn understryker detta i sin avhandling *Världar i brand* och menar att skönlitteratur bör förstås som en *meningsskapande praktik* i sig,

¹² Cronqvist (2004), s. 32.

¹³ "Kalla krigets berättelser", opublicerad projektbeskrivning, Lunds universitet, 1998.

¹⁴ Marie Cronqvist, Sara Kärrholm, & Lina Sturfelt, "Oro i lyckolandet mellan Sofiero och Norrmalmstorg," i *1973 En träff med tidsandan* (Nordic Academic Press, 2008). s. 46); se Kim Salomon & Lisbeth Larsson, *Hotad idyll* (Nordic Academic Press, 2004). s. 7ff.

ett sätt att bearbeta existentiella och politiska frågor, där fiktionen varken är underordnad politiken eller lösryckt från sin historiska kontext.¹⁵ Inspirerad av den amerikanska historikern Hayden Whites syn på berättandets struktur i historiskt och fiktivt skrivande, pekar Hilborn också på vikten av att studera vad skönlitteratur kan tillföra just kulturhistoriska analyser i egenskap av fiktion, ett perspektiv som i denna studie överförs till ett militärhistoriskt sammanhang.

Skönlitteratur har traditionellt behandlats främst inom litteraturvetenskapen, men när den isoleras från sin historiska kontext riskerar de idéstrukturer, genremodeller och föreställningar som format berättandet att förbises. Hilborn betonar här vikten av att förstå skönlitteratur i relation till sin samtid, inte bara som estetisk form, utan som bärare av kulturella och samhällseliga framtidsbilder.¹⁶ Mot denna bakgrund argumenterar jag för att skönlitteraturen systematiskt förtjänar att analyseras inom historisk forskning, just med särskild hänsyn till dess unika förutsättningar. Den frihet från objektivitetsanspråk som kännetecknar fiktionen ger utrymme för komplexa, motsägelsefulla och känslomässiga perspektiv som är avgörande för att förstå kalla krigets kulturella och säkerhetspolitiska föreställningsvärldar. Genom att låta fiktionen tala på sina egna villkor, men alltid i relation till sin samtid, kan studier som denna bidra med ett fördjupat perspektiv på hur kalla krigets hotbilder, försvarsvilja och nationella självbild gestaltades och bearbetades i populärlitteraturen.

1.3 Forskningsläge

Under de senaste decennierna har forskningen om kalla kriget genomgått en tydlig förskjutning – från ett fokus på stormaktspolitik och säkerhetsstrukturer till ett bredare intresse för kulturens betydelse i konfliktens form och innehåll. Inom denna kulturhistoriska riktning har både internationella och svenska forskare visat hur kalla krigets logik genomsyrade allt från populärkultur till vardagsliv. Samtidigt kvarstår tydliga blindade fläckar, särskilt vad gäller svenska populärkulturella uttryck från konfliktens-slutskede.

För att kontextualisera och motivera min undersökning är detta forskningsläge indelat i tre delar. Först presenteras den internationella forskningsutvecklingen, med

¹⁵ Emma Hilborn, *Världar i brand*, (Agerings bokförlag, 2014), s. 19 & 22.

¹⁶ Hilborn, 2014, s. 16–17; se även Staffan Bergwik et al., *Svensk snillrikhet*, 2014 och Michael Godhe, *Morgondagens experter*, 2003.

betoning på hur kulturhistoriska perspektiv successivt etablerats inom det bredare kalla krigsfältet. Därefter följer en genomgång av den svenska kalla krigshistoriografin, där säkerhetspolitiska tolkningar länge dominerat, men där kulturens roll under senare år börjat få större utrymme. Slutligen introduceras en nyare forskningssynkrets, med utgångspunkt i projektet *Kalla krigets berättelser*, där kultur tolkas som en självständig meningsskapande arena.

Det är inom denna forskningsmiljö min studie är förankrad – men den syftar också till att komplettera fältet genom att undersöka hur säkerhetspolitiska hotbilder gestaltades i svensk populärfiktion under det sena 1980-talet. Genom detta vill jag både fördjupa och utmana rådande perspektiv inom det växande forskningsfältet kring kalla krigets kulturella föreställningsvärldar. Denna översikt gör inte anspråk på att vara heltäckande, utan syftar snarare till att lyfta fram ett urval av verk som är särskilt relevanta för studiens inriktning.

Från Geopolitik till kultur – utvecklingen av kalla krigets historiografi

Historieskrivningen om kalla kriget har de senaste decennierna genomgått flera omvärderingar. Under 1950-talet dominerade en moralistisk metaberättelse där konflikten sågs som en kamp mellan Amerikas och Sovjets två oförenliga system – det goda mot det onda, där båda sidor förklarade kriget som en följd av den andras imperialism. På 1960- och 70-talen växte en västlig revisionism fram, ledd av yngre akademiker, som ifrågasatte denna dikotoma tolkning. En liknande öppning skedde i öst på 1980-talet med Gorbatsjovs tillträde samt glasnost- och perestrojka politiken. Kort därpå utvecklades så postrevisionismen, som i stort tonade ned ideologiska motsättningar och i stället lyfte fram mer nyanserade, geopolitiska förklaringar särskilt i samband med ‘det andra kalla kriget’ under Ronald Reagans tid vid makten.¹⁷

Efter Sovjetunionens fall 1991 och krigets officiella slut skedde den första markanta breddningen av forskningsfältet – från traditionella strukturorienterade perspektiv till mer humanistiska angreppssätt. Den amerikanska historikern, Carole Fink, *Cold War: An International History* framhåller exempelvis kalla kriget som ett globalt fenomen där aktörer utöver supermakterna – individer, idéer och regionala konflikter – spelar avgörande roller.¹⁸ Fokus skiftade därmed mot individen, något som

¹⁷ Rystad, 1993, s. 7–18.; Westad, 2000.

¹⁸ Carole K. Fink, *Cold War: An International History* (Westview Press, 2013).

även uppmärksammas av en av de mest inflytelserika kalla krigshistorikerna, John Lewis Gaddis, i *We Now Know*, där stormaktspolitiken tolkas genom de ledande aktörernas tankevärldar.¹⁹ Detta verk är ett i mängden av studier som växte fram under 2000-talet i samband med att flertalet arkiv i såväl Sovjetunionen som i övriga världen öppnade upp och erbjöd kalla krigshistoriker en möjlighet att förflytta fokus från skuldbeläggning till att se kalla kriget i ett *longue durée*-perspektiv jämsides frågor om kultur, teknologi och ideologi.²⁰ Som antyds i titeln på Gaddis bok betraktar han således det nyöppnade arkivmaterialet som en möjliggörande faktor för en slutgiltig förståelse av kalla krigets orsaker och förlopp. Ett synsätt som den amerikanske historikern, Melvyn P. Leffler, har kritiserat för att leda till alltför förenklade tolkningar av konflikten som, trots att den tillhör det förflutna, fortsatt utgör en ideologiskt laddad brytpunkt i det kollektiva medvetandet.²¹

Ur detta synsätt kan sägas att ett relativt nytt forskningsfält vuxit fram som jag väljer att benämna *kulturpolitiska* kallakrigsstudier. De kulturpolitiska studierna omfattar en mängd olika perspektiv som belyser samspelet mellan kultur och tidens politiska dynamik. Denna kulturella dimension är uppenbar i hur vardagskulturen ingjuts av politiska och ideologiska budskap, vilket speglar det kalla krigets genomgripande karaktär i det dagliga livet och samhällliga normer.²² Ett tydligt sådant exempel är antologin *Defending the American Way of Life*, där bland andra Toby C. Rider och Kevin B. Witherspoon utforskar hur sport användes som kulturellt maktmedel, exempelvis genom bojkotten av OS i Moskva 1980.²³ Likt hur Rider och Witherspoon främst betraktar kultur som ett redskap i stormakternas utrikespolitiska arsenal, fungerar kultur ofta som en underliggande subtext även i många andra studier

¹⁹ John Lewis Gaddis, *We Now Know: Rethinking Cold War History* (Oxford University Press, 1997).

²⁰ Odd Arne Westad, "The Cold War and the International History of the Twentieth Century," in *The Cambridge History of the Cold War, Volume 1: Origins* (Cambridge University Press, 2010), s. 1–19.

²¹ Melvyn P. Leffler, "The Cold War: What Do 'We Now Know'?", *The American Historical Review* 104, no. 2 (April 1999): 501–24, s. 502; Se även Melvyn P. Leffler & Odd Arne Westad, *The Cambridge History of the Cold War*, vol III, "Endings" (Cambridge University Press, 2010), s. xv.

²² Kathleen Starck, *Between Fear and Freedom: Cultural Representations of the Cold War* (Cambridge Scholars Publishing, 2010).

²³ Kevin B. Witherspoon & Toby C. Rider, *Defending the American Way of Life* (University of Arkansas Press, 2018), s. 4–7.

från samma period.²⁴ Trots en historiografisk utveckling i den här bemärkelsen kvarstår emellertid en tydlig begränsning: kulturella uttryck tolkas ofta fortsatt främst i termer av politiskt syfte eller strategisk funktion, särskilt inom utrikes- och säkerhetspolitiska ramar. Som historikern Marie Cronqvist påpekat har införlivandet av kulturbegreppet inom detta vad hon kallar “politisk-historiska” forskningsfält framförallt inneburit ett skifte i fokus, en sorts förnyelse eller breddning av rådande paradig, snarare än ett skifte i perspektiv.²⁵ I detta föreligger med andra ord en fortsatt forskningsmässig potential att närma sig kultur som en självständig arena för meningsskapande i det kalla krigets föreställningsvärldar.

Mot denna bakgrund har det under de senaste två decennierna vuxit fram en alternativ forskningsinriktning där kultur i allt högre grad behandlas som en självständig meningsskapande praktik, snarare än som politikens förlängda arm. Särskilt inom det anglosaxiska forskningsfältet *Cold War Culture* har det uppmärksammas hur kalla kriget inte enbart utspelades på slagfältet eller i storpolitiken, utan även i vardagslivet, i medierna och i människors *föreställningsvärldar* – de kulturellt och språkligt formade tolkningsramar som präglar hur individer och kollektiv uppfattar och ger mening åt sin samtid. Föreställningsvärldar skapas i samspelet mellan politisk retorik, populärkultur, erfarenhet och symbolik, och kan synliggöra hur kalla krigets logik internaliserades i vardagens berättelser, bilder och metaforer. Den tysk-amerikanske historikern, George L. Mosse, betonar exempelvis hur politiska rörelsers estetik – deras bruk av symboler, ritualer och kollektiva berättelser – formar människors sätt att erfara och förstå sin omvärld.²⁶ Liknande perspektiv, vilket utvecklas i nästa avsnitt, återfinns även hos tidigare nämnda forskare som Salomon och Cronqvist, vilka båda argumenterar för att kulturella praktiker inte bara speglar makt, utan också aktivt skapar politisk mening i samhällslivet.²⁷

²⁴ Yale Ferguson & Rey Koslowski, “Culture, International Relations Theory, and Cold War History,” i *Reviewing the Cold War: Approaches, Interpretations, Theory* (Frank Cass publishers, 2000), s. 162.

²⁵ Cronqvist, 2004, s. 26.

²⁶ George L. Mosse, *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity* (Oxford University Press, 1996), s. 12; se även George L. Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World wars*, 1990; och George L. Mosse, *The Nationalization of the Masses. Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic wars Through the Third Reich*, 2023 (1975); teoretisk utgångspunkt inspirerad av Cronqvist 2004, s. 31.

²⁷ Kim Salomon, “Symboler och ritualer i politisk samtidshistoria,” i *Den mångfaldiga historien. Tio historiker om forskningen inför framtiden*, ed. Bengt Sandin (Historiska media, 2000), s. 123ff; Cronqvist, 2004, s. 31–37.

Den amerikanska historikern Laura McEnaney, som i sin studie av kalla krigets civilförsvaret visar hur vardagslivet i det amerikanska efterkrigssamhället präglades av en långtgående militarisering och en upplösning av gränsen mellan civilt och militärt; samt litteratur- och kulturvetaren Tom Smith, som undersöker militära maskulinitetsideal i Östtysklands kulturproduktion genom film och litteratur, utgör två exempel på forskare som har visat hur populärkulturella uttryck fungerar som arenor där samtidens föreställningar om hot, trygghet, identitet och nation tar form.²⁸ Dessa studier rör sig bort från ett instrumentellt synsätt på kultur och betraktar i stället populärkulturella praktiker som självständiga tolkningsramar och erfarenhetsrum. Det är en ansats som bryter med den politisk-historiska tradition som Cronqvist kritiserar, och som också ligger till grund för det perspektiv som denna studie vidareutvecklar.

Om forskningsfältet som berör den svenska kalla krigshistoriografien kan sägas att en stor del av det äldre materialet från 1990-talet till stor del liknar det internationella. I statsvetaren Ann-Marie Ekengrens forskningsöversikt *Sverige under kalla kriget 1945–1969* framgår att i det svenska forskningsfältet har perioden nästan uteslutande tolkats i säkerhets- och utrikespolitiska termer, i huvudsak genom tre övergripande dikotomier: nationell suveränitet/internationellt beroende; västlig samhörighet/alliansfrihet och demokratisk transparens/militär beredskap.²⁹ I kontrast till det internationella forskningsfältet, som tenderar att undersöka konfliktens orsaker och det formativa skedet 1945–1950, har mycket av den svenska kalla krigsforskningen fokuserat på åren 1945–65, även kallat det "faktiska" eller "det första" kalla kriget, vilket delvis kan förklaras av neutralitetsdebatten och dess centralitet under 90-talet.³⁰ Ett exempel är Ann-Marie Ekengren och Henrik Oscarssons, *Det röda hotet*, som tillkom inom det så kallade MUST-programmet och som undersöker de hotbilder som ansågs föreligga åren 1945–1960.³¹ För min studie är det dock inte främst kalla krigets beslutsfattande eller officiella hotbilder som är av intresse, utan de bredare samhälleliga föreställningar om hot och säkerhet som rådde under perioden. I detta avseende är det

²⁸ Laura McEnaney, *Civil Defense Begins at Home: Militarization Meets Everyday Life in the Fifties* (Princeton University Press, 2000); Tom Smith, *Comrades in Arms: Military Masculinities in East German Culture* (Berghahn Books, 2020).

²⁹ Ann-Marie Ekengren, *Sverige under kalla kriget 1945–1969: en forskningsöversikt* (Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet, 1997), s. 7f (jfr. exempelvis Cronqvist, 2004, s. 19); för forskning om svensk säkerhetspolitik se även Wilhem Agrell, *Fred Och Frukta: Sveriges säkerhetspolitiska historia 1918–2000* (Historiska media, 2014).

³⁰ Cronqvist, 2004, s. 28.

³¹ Ann-Marie Ekengren and Henrik Oscarssons, *Det Röda Hotet* (Nordic Academic Press, 2002).; för forskning om hotbilder, se även Oredsson, 2003.

svenska forskningsläget relativt enkelt att överblicka då den “civila och vardagliga nivån av efterkrigstiden” länge varit ett relativt förbiset område inom den svenska kalla krigsforskningen.³² Ett viktigt undantag utgörs dock av forskningsprojektet *Kalla krigets berättelser*, vilket - som tidigare nämnts - utgör den kontext ur vilken min studie har vuxit fram.

Kalla krigets kulturella berättelser – mot en ny forskningssynkrets

Inom forskningsprojektet *Kalla krigets berättelser* har flera studier undersökt hur svenska föreställningar om konflikt, hot och nationell identitet formats och förmedlats genom populärkulturella uttryck under kalla kriget.³³ Studierna visar tydliga liknelser med den anglosaxiska strömningen *Cold War Culture* men eftersom det är just svenska berättelser som står i centrum får de konkreta undersökningarna en på många sätt helt annan-prägel.

Ett, för min studie, centralt exempel är den tidigare nämnda Marie Cronqvists avhandling *Mannen i mitten*, där kalla kriget inte förstås i första hand som en geopolitisk eller säkerhetspolitisk realitet, utan som ett kulturellt och berättande fenomen.³⁴ Hennes studie utforskar spionberättelsens dramaturgi, genom verkliga spionavslöjande som fallet Wennerström och Enbom, i ett källmaterial som spänner från nyhets- och veckopress till civilförsvarspropaganda och skönlitteratur. Urvalet kännetecknas av stor samhällelig spridning och en formbunden struktur som kretsar kring tidlösa frågor om gott och ont.³⁵ Studien utmanar således äldre forskning genom att visa hur det kalla kriget också var en berättelse – iscensatt och begripliggjord i populärkulturens föreställningsvärld – där verklighet och fiktion ofta flöt samman. Hon visar hur dessa berättelser inte enbart speglade tidens säkerhetspolitiska oro, utan också aktivt bidrog till hur hotbilder och nationell självförståelse formulerades.

En liknande kulturhistorisk ingång, inom samma projekt, återfinns i litteraturvetaren Sara Kärrholms avhandling *Konsten att lägga pussel*, där

³² Helena Hörnfeldt, “Spår från ett krig som aldrig blev av,” i *I utkanter och marginaler: 31 Texter Om Kulturhistoria*, ed. Lars-Eric Jönsson (Nordiska museets förlag, 2015), s. 295.

³³ “Kalla krigets berättelser”, opublicerad projektbeskrivning, 1998; se även samtliga essäer i Kim Salomon et. al., *Hotad idyll*, 2004 och Lina Sturfelt et al., “Oro i lyckolandet: mellan Sofiero och Norrmalmstorg” i *1973 en träff med tidsandan*, 2015; för studie om hotbilder i pressens ledarsidor och relationen mellan opinionsbildning, medborgare och politiker se Stefan Højelid, *Sovjetbilden I Nordisk Press*.

³⁴ Cronqvist, 2004.

³⁵ Ibid, s. 61.

deckargenren analyseras som en plats för moraliska föreställningar om gott och ont i relation till folkhemsideologin.³⁶ Kärrholm läser pusseldeckaren mot det kalla krigets internationella metaberättelse och visar hur genretypiska strukturer kan förstås som svar på en omvärld präglad av ideologisk konflikt och yttre hot. Skildringarna av brott och rättvisa tolkas som uttryck för folkhemsideologins värdegrund, och genren som helhet speglar enligt Kärrholm samhällseliga värderingar formade av kalla krigets kontext. De säkerhetspolitiska inslagen i pusseldeckaren, i likhet med Cronqvists material, är ofta indirekta, men kalla krigets maktstrukturer genomsyrar ändå texterna på ett djupare plan – förmedlade genom idéer om ordning, stabilitet och hot mot samhällskroppen.³⁷ Den metodologiska hållbarheten i detta öppna sätt att tolka deckarlitteratur till kalla krigets ideologiska struktur när texterna saknar tydliga referenser till tidens retorik kan diskuteras. Hennes tolkning via folkhemsideologin som förmedlande länk kan i vissa fall uppfattas som en omväg: "Det syns inte, men det finns där" – eller snarare: "det syns inte, för där finns inget att se".³⁸ Jag vill även hävda att en liknande diskussion kan riktas mot Cronqvists metodologiska angreppssätt. Mot denna bakgrund identifierar jag ett par betydande forskningsluckor där min studie ämnar bidra. I stället för att söka indirekta ideologiska avtryck i relation till kalla krigets stora berättelse – den moralistiska metaberättelsen som dominerade 1950-talets historieskrivning³⁹ – fokuserar jag i min studie på hur den samtida svenska säkerhetspolitiska diskursen under det sena 1980-talet tog sig uttryck i populärfiktion. Denna kontext agerar alltså den övergripande maktstruktur som föreställningsvärlden i min undersökning försöker navigera. Där Kärrholm söker kalla krigets närvaro genom folkhemsideologins moraliska raster, vill jag istället undersöka hur hot- och fiendebilder gestaltas explicit i en genre (den säkerhetspolitiska thrillern) där kalla kriget inte döljs under ytan, utan utgör textens tematiska kärna. På så vis vill jag bidra till ett nytt perspektiv inom den kulturhistoriska forskningen om kalla kriget, där populärkulturen inte bara tolkas som ideologiskt symptom, utan som en aktiv arena för bearbetning, förstärkning och ibland ifrågasättande av tidens säkerhetspolitiska logik.

Därtill är forskningen inom projektet *Kalla krigets berättelser*, liksom stor del av

³⁶ Sara Kärrholm, *Konsten att lägga pussel: deckaren och besvärjandet av ondskan i folkhemmet* (Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2005).

³⁷ Kärrholm, 2005, s. 18, 28ff

³⁸ Magnus Persson, "Recensioner av doktorsavhandlingar: Konsten att lägga pussel. Deckaren och besvärjandet av ondskan i folkhemmet," *Samlaren* 127 (2006): 511–15, s. 514–15.

³⁹ Jfr. Rystad (1993) och Westad (2000) om den internationella historieskrivningen i tidigare avsnitt.

den bredare svenska kalla krigshistoriografin som diskuterades i avsnittets inledning, i huvudsak inriktad på den första halvan av konflikten, med särskilt fokus på det som ofta benämns som "det långa femtiotalet". Den periodisering som dominerar projektets studier tenderar att framhäva kalla kriget som en ideologiskt tydlig och strukturellt stabil fas, där folkhemsbygget, neutralitetspolitiken och stormaktsrivaliteten framstår som givna ramar för tolkning. Min studie positionerar sig i stället vid konfliktens slutskede och syftar därmed till att komplettera och utvidga den svenska kalla krigshistoriografin både kronologiskt och analytiskt. Genom att undersöka populärlitteratur från det sena 1980-talet – en period präglad av förskjutningar i hotbild, inrikespolitiska friktioner, försvarsdebatt och internationellt säkerhetsläge – vill jag undersöka hur den svenska föreställningsvärlden förändrades i takt med att det kalla kriget gick mot sitt slut. Därigenom bidrar min studie inte bara med ett nytt empiriskt material, utan också med en breddning av forskningsfältets temporala och tematiska räckvidd.

2. Teori, metod och material

Syftet med detta kapitel är att redogöra för den teoretiska och metodologiska grund som ligger till grund för studien, samt att presentera det empiriska material som analyseras. Avsnittet är indelat i tre delar. Först introduceras det teoretiska ramverket, där begreppen *stereotyp*, *föreställningsvärld* och *den Andre* utgör centrala analytiska redskap. Utgångspunkten är ett socialkonstruktivistiskt perspektiv inspirerat av bland andra Edward Said, Ainur Elmgren och Thomas Hylland Eriksen, där litteraturen betraktas som en diskursiv arena för identitets- och fiendekonstruktion. Därefter följer en metodologisk genomgång, där studiens kombination av närläsning och diskursanalys motiveras och kontextualiseras i förhållande till tidigare forskning. Här tydliggörs också hur de analytiska kategorierna – *den infiltrerande undermineraren*, *den brutale invasions soldaten* och *den listige spionen* – successivt växer fram ur materialet. Avslutningsvis presenteras och motiveras urvalet av källmaterial, bestående av sju svenska verk inom genren säkerhetspolitisk thriller utgivna under 1980-talet. Genom denna struktur möjliggörs en analytisk förståelse av hur stereotypa gestaltningar av "ryssen" formas, reproduceras och ges mening i 1980-talets föreställningsvärld.

2.1 Teoretiskt ramverk

Utgångspunkten för denna studie är att identiteter, hotbilder och nationella självbilder inte är givna, utan socialt konstruerade genom språkliga, kulturella och narrativa praktiker. Studien antar därmed ett socialkonstruktivistiskt förhållningssätt i analysen av hur "ryssen" – som symbol för hot och yttre fiende – gestaltas i svensk skönlitteratur under det sena kalla kriget, i form av stereotypa gestaltningar. I detta perspektiv ses fiktionen inte som ett neutralt återsken av verkligheten, utan som en meningsskapande arena där samtida föreställningar om makt, tillhörighet och konflikt aktivt förhandlas och reproduceras.

Stereotyper och föreställningsvärldar som analytiska verktyg

Centralt i detta teoretiska ramverk är begreppen *stereotyp* och *föreställningsvärld*, vilka används för att analysera hur fiendebilder artikuleras och normer etableras i den litterära diskursen. I likhet med Ainur Elmgrens avhandling *Den allrakäraste fienden* betraktar min studie stereotyper som ideologiska konstruktioner vilka synliggör skillnaden mellan ideal och avvikelse, och fungerar som verktyg för att bekräfta snarare än ifrågasätta rådande maktstrukturer.⁴⁰ I sin studie över svenska stereotyper i finländsk press utgör kategoriseringar som "frände", "främling" och "fiende" verktyg för att strukturera en nationell föreställningsvärld – kollektiva idéer och bilder som formar uppfattningar om "vi" och "dem", och som bidrar till att definiera nationell identitet och tillhörighet. I min studie används begreppet föreställningsvärld för att fånga hur litterära gestaltningar av "ryssen" som fiende aktiverar, reproducerar och ibland förskjuter kollektiva föreställningar om hot, nationell identitet och säkerhetspolitisk konflikt. Föreställningsvärlden förstås här som den kulturellt och historiskt situerade tolkningsram inom vilken stereotyper blir begripliga och får betydelse – ett slags mental karta över "vi" och "dem", där skillnader kodas, förstärks och laddas med politisk innebörd. Genom att analysera återkommande fiendebilder i den svenska säkerhetspolitiska thrillern synliggörs hur litteraturen inte bara speglar sin samtid, utan också bidrar till att forma en säkerhetspolitisk föreställningsvärld där Sovjetunionen och "ryssen" framstår som ett konkret och navigerbart hot.

⁴⁰ Ainur Elmgren, *Den allrakäraste fienden: svenska stereotyper i finländsk press 1918–1939* (Sekel bokförlag, 2008), s. 12–17; se även Ainur Elmgren, "Visual Stereotypes of Tatars in the Finnish Press from the 1880s to the 1910s," *Studia Orientalia Electronica* 8, no. 2 (May 13, 2020): s. 25–39.

Denna förståelse präglas således även av Edward Saids teori om orientalism, där kunskap och makt samverkar i skapandet av förenklade föreställningar om 'den Andre' – en tanke som blivit central inom postkolonial teori och som jag även väljer att tillämpa i min förståelse av den stereotype konstruktionen av "ryssen".⁴¹ I detta sammanhang är det centralt att tydliggöra att studiens syfte inte är att analysera ryssen som faktisk aktör, utan att förstå hur den kulturella konstruktionen av "ryssen" används i svensk fiktion för att definiera det egna kollektivet. Fiendebilderna utgör ett medel för att avgränsa ett "vi" – som en västerländsk överlägsenhet – mot ett "dem" – en österländsk underlägsenhet.⁴² Det är alltså inte Sovjet i sig som skildras, utan den svenska föreställningen om Sovjet; en skillnad som är analytiskt avgörande för denna studie. Gränserna som stereotypen målar upp är inte enbart kulturella, utan fungerar också politiskt och moraliskt – de talar om vem som hör till, vem som avviker och vem som bör betraktas som ett potentiellt hot. Det stereotypa tänkandet är därmed inte bara ett kognitivt förenklingsverktyg utan också en normativ och ideologisk praktik som, med sociologen Stuart Halls ord, definierar vad som är acceptabelt inom den sociala ordningen.⁴³ Medievetarna Richard Dyer och Michael Pickering menar att stereotypen blir särskilt verksam när maktordningar upplevs som hotade; den fungerar då som ett försvar mot kulturellt kaos genom att upprätta en stabil, men förenklad, bild av världen.⁴⁴ Denna funktion blir särskilt framträdande i populärkulturella gestaltningar där fienden framträder som den Andre – en figur vars närvaro inte bara signalerar hot, utan också legitimerar mobilisering och sammanhållning inom det egna kollektivet.

I linje med detta synsätt är det också relevant att lyfta fram socialantropologen Thomas Hylland Eriksens definition av stereotypers konstruktiva funktion som enligt Eriksen fyller tre syften: i) de ger människor en känsla av begriplighet i en komplex värld; ii) de förklarar eller rättfärdigar ojämlika samhällsrelationer och; iii) de definierar gränsen mellan den egna gruppen och det främmande.⁴⁵ Dessa funktioner gör stereotyper till kraftfulla kulturella verktyg, särskilt i tider av osäkerhet eller förändring. I denna studie används Eriksen som ett komplement till Said och Elmgren för att förstå

⁴¹ Edward W. Said, *Orientalism* (1978; repr., Ordfront, 2016), s. 128, 180–181.

⁴² Said, 2016 (1978), s. 115.

⁴³ Stuart Hall, "The Spectacle of the Other," i *Representation. Cultural Representations and Signifying Practices* (Sage, 1997), s. 257–58.

⁴⁴ Richard Dyer, *The Matter of Images: Essays on Representation* (Routledge, 1993), s. 11–12; Michael Pickering, *Stereotyping. The Politics of Representation* (Palgrave, 2001), s. 2–8, 18 & 22 ff; Elmgren, 2008, s. 19–20.

⁴⁵ Thomas Hylland Eriksen, *Etnicitet och nationalism* (Nya Doxa, 1993), s. 34 ff.

hur stereotypen om "ryssen" – i sina olika skepnader – inte bara konstruerar en bild av ett yttre hot, utan samtidigt stabiliserar en nationell självbild präglad av rationalitet, öppenhet och inre sammanhållning.

Berättelsernas roll: Narrativ som kulturell orientering

Begreppet *föreställningsvärld* är i studien inte bara användbart som ett analytiskt verktyg utan som en förståelseram för hur ett krig som inte utkämpades konkret ändå kunde präglade en nations kulturella självbild. Här blir Lina Sturfelts avhandling *Eldens återsken* relevant, där hon visar hur svenskar under första världskriget, genom populärkultur, skapade ett symboliskt rum eller ramverk för att förstå kriget och sin egen roll i det. Denna föreställningsvärld möjliggjorde inte bara en emotionell bearbetning av samtidens oro, utan bidrog också till att forma en nationell självbild i förhållande till ett yttre hot som aldrig direkt konfronteras.⁴⁶ På ett liknande sätt betraktar jag relevansen av kalla krigets populärkulturella berättelser under 1980-talet, som ett symboliskt rum där föreställningar om lojalitet, hot, trygghet och oro kunde artikuleras och förhandlas. Denna förståelse förankras vidare i en berättelsesteoretisk syn på människan som en narrativ och historiskt medveten varelse. Som Alasdair MacIntyre diskuterat är kulturellt förmedlade berättelser inte bara uttryck för makt eller ideologi, utan även en existentiell och social nödvändighet: de utgör ramen genom vilken individer och samhällen förstår sitt förflutna, orienterar sig i nuet och föreställer sig framtiden.⁴⁷ I linje med Lewis och Sandra Hinchman fungerar berättelser som praktiska redskap för att navigera i vardagen.⁴⁸ De hjälper människor att avgöra vem de är, vad de kan lita på, och hur de bör agera i en komplex och potentiellt farlig värld. Just i tider av kris eller identitetsmässig osäkerhet, såsom under kalla kriget, blir denna funktion särskilt tydlig. Filosofen David Carr understryker vidare att det inte går att dra någon tydlig gräns mellan historiska och vardagliga berättelser – båda former ingår i människans strävan att skapa begriplighet och

⁴⁶ Sturfelt, 2008, Om begreppet "föreställningsvärld" samt en diskussion om förhållandet mellan berättelsen och verkligheten, se s. 15 ff.

⁴⁷ Alisdair MacIntyre, "The Virtues, the Unity of a Human Life, and the Concept of a Tradition," i *Memory, Identity, Community. The Idea of Narrative in the Human Sciences* (State University of New York Press, 2001), s. 241–63; Sturfelt, 2008, s. 15–16.

⁴⁸ Lewis P. Hinchman and Sandra K. Hinchman, *Memory, Identity, Community: The Idea of Narrative in the Human Sciences* (State University of New York Press, 2001), s. xvi; Sturfelt, 2008, s. 16–17.

kontinuitet i en osäker värld.⁴⁹ Berättelsen blir därmed inte endast en återgivning av skeenden, utan en praktik för identitetsskapande och kollektiv orientering.

För denna studie innebär det att fiktionens gestaltning av "ryssen" inte i första hand förstås som representation av faktiska hot eller som någon återgivning av svenska synen på Sovjet, utan som en berättelsepraktik genom vilken svenskar under det sena kalla kriget kunde förstå sin plats i en global konflikt de själva aldrig direkt deltog i. Att denna fiendebild blev så effektiv kan förstås i ljuset av det Hinchman & Hinchman beskriver; berättelser strukturerar inte bara det bekanta, utan erbjuder också en emotionell och kognitiv ram för att hantera det okända och potentiellt farliga. I denna mening fungerar berättelsen som ett redskap för både kontroll och orientering. Här möter alltså berättelsebegreppet Elmgren och Saids teorier om stereotypisering och konstruktionen av den Andre - och tillsammans fördjupar de förståelsen av hur fiktionens fiendebilder fungerar både som kulturella symptom och som verktyg för att upprätthålla social och nationell ordning.

2.2 Metodologisk ansats

Metodologiskt ansluter denna studie delvis till Kärrholms ansats i *Konsten att lägga pussel*, där hon beskriver sin metod som en pendling mellan närläsning av litterära texter och stark kontextualisering genom att "genomgående analysera centrala tankefigurer och motiv i romantexterna i relation till hur motsvarande föreställningar framställs i andra sammanhang i samtida kulturliv".⁵⁰ För min studie innebär detta att jag inte bara studerar vad texterna berättar, utan *hur* de berättar det – vilka narrativa mönster, känslomässiga strukturer och kulturella symboler som återkommer i gestaltningen av fienden. I likhet med Kärrholm analyseras litterära motiv i relation till den samtida säkerhetspolitiska diskursen, med målet att synliggöra litteraturens roll i att både spegla och forma kollektiva föreställningar. Samtidigt ansluter studien till Marie Cronqvists tanke om det *dramaturgiska perspektivet som en tankeform*, där analysen betraktar berättandet som en kulturell struktur för att skapa mening i tillvaron.⁵¹ Det innebär inte att all fiktion är drama i objektiv mening, men att läsning

⁴⁹ David Carr, "Narrative and the Real World. An Argument for Continuity," in *Memory, Identity, Community. The Idea of Narrative in the Human Sciences* (State University of New York Press, 2001), s. 2; Sturfelt, 2008, s. 17.

⁵⁰ Kärrholm, 2005, s. 28.

⁵¹ Cronqvist, 2004, s. 312.

som om texterna vore dramatisk iscensättning möjliggör en fördjupad förståelse för hur föreställningar om samhällshot, nationell sårbarhet och moralisk ordning gestaltas. Dock bör det dramaturgiska perspektivet inte förstås som ideologiskt neutralt. Genom att betrakta kulturens meningsskapande i termer av konflikt, kulmen och upplösning finns en risk att narrativet förstärker binära motsatspar – exempelvis mellan "vi" och "dem", ordning och kaos, det goda och det onda – vilket i sig kan bidra till att cementera stereotyper snarare än att nyansera dem. Därför används det dramaturgiska ramverket här inte okritiskt som analysverktyg, utan prövas som en *heuristisk modell* som kan belysa hur litteraturen ordnar erfarenhet i form av kulturellt igenkännbara narrativ. Ansatsen är därmed tvärvetenskaplig: inspirerad av litteraturvetenskap i hur texterna gestaltar och strukturerar fiendebilder, men också av kulturhistoriska perspektiv där skönlitteraturen ses som en diskursiv arena för förhandling av kollektiva idéer om hot, nation och tillhörighet. Studien rör sig alltså i spänningsfältet mellan analys och representation, mellan text och samtid, där varje tolkning också måste omfatta sina egna ideologiska förutsättningar.

Metodiskt genomförs undersökningen av källmaterialet med hjälp av diskursanalys som sker i flera steg. Först genomförs en närläsning av varje primärtext för att identifiera återkommande teman, beskrivningar och narrativ kopplade till ryssar. Särskild uppmärksamhet ägnas åt språkbruk (exempelvis metaforer, epitet och berättarperspektiv) som signalerar fiendebilder. Här guidas läsningen av tre övergripande frågeställningar: i) *Hur gestaltas "ryssen"*? I form av egenskaper, handlingar och tonfall; ii) *Vilken hotbild uttrycks?* Exempelvis genom invasion eller infiltration, teknologisk överlägsenhet eller svek? Och; iii) *Vad kontrasteras detta mot?* Såsom svenska värden, neutralitet eller 'västliga' ideal? Ett konkret exempel på en sådan fiendebild återfinns i studien i *Operation Garbo*, där sovjetiska soldater skildras som brutala, våldsamma och känslökalla. Genom återkommande beskrivningar av övergrepp, dödande och hänsynslöshet skapas inte bara en militär hotbild utan också en symbolisk kontrast mot svenska värden såsom civilitet, demokrati och moralisk överlägsenhet.

I nästa steg kodas och kategoriseras dessa fynd för att urskilja mönster. Här strävar studien efter att utkristallisera tre analytiska stereotyper – tre återkommande sätt att gestalta den sovjetiska fienden. Dessa stereotypa kategorier utgörs sedan av (1) *den*

infiltrerande undermineraren; (2) *den brutale invasionssoldaten*; och (3) *den listige spionen*, vilka samtliga konkretiseras utifrån källmaterialet och definieras alltså utifrån de tre övergripande frågorna som styr närläsningen. I fallet med fiendebilden från *Operation Garbo* kodas dessa motiv om uttryck för stereotypen "den brutale invasionssoldaten" och illustrerar hur litteraturen konkretiserar en kulturellt rotad bild av "ryssen". Här ansluter också Saids teori om *orientalism*, som visar hur diskursen om den Andre skapar ett hanterbart objekt av det främmande.⁵² I likhet med filosoferna Michel Foucault och Antonio Gramscis hegemonibegrepp är detta enligt Said inte resultatet av okunskap, utan av hegemonisk kunskapsproduktion – den Andre framställs som irrationell, hotfull och underlägsen, vilket möjliggör symbolisk dominans och politisk legitimitet.⁵³ I den säkerhetspolitiska thrillerns föreställningsvärld konstrueras "ryssen" i just dessa termer, som brutal, listig, farlig, och utgör därmed en projektion av det egna kollektivets gränser och behov. Tillämpningen av Said innebär här också en medveten metodologisk kodning av textmaterialet: i analysen identifieras inte bara vad som sägs om ryssen, utan även vilka språkliga och diskursiva strategier som används för att framställa denne som den Andre.

Under analysen är ett socialkonstruktivistiskt förhållningssätt centralt. Det innebär att en reflektion kring vilka underförstådda antaganden som krävs för att textens beskrivningar ska bli begripliga, och vilka konsekvenser dessa beskrivningar kan ha för läsarens bild av verkligheten görs över tid. Med det sagt så utgår min studie från flertalet antaganden. Det första antagandet, som också styr analysen mot frågan om fiendebilder, hämtas från Elmgrens iakttagelse att 'en grupp idealbild av sig själv kan deduceras från dess fiendebilder'.⁵⁴ I denna studie blir detta ett avgörande analytiskt verktyg för att kunna undersöka hur dåtidens samhällsklimat speglas i populärkulturens gestaltningar. Ett andra antagande, som följer logiskt ur det första, är att litteraturen konstruerar Sovjetunionen och "ryssen" som den Andre. Begreppet den Andre är inte nödvändigtvis representativt för en fiendebild per se, men i den här kontexten används ändå begreppet för att beskriva den individ eller grupp som framställs som utanför eller skild från det egna kollektivet – och som därigenom i vissa fall också kan positioneras som en rival, motpart eller fiende. Begreppet den Andre används här inte för att likställa annanhet med fiendskap, utan för att visa hur vissa grupper i fiktionen framställs som avvikande

⁵² Edward Said, *Orientalism* (Penguin Books (1978), 2003).

⁵³ Elmgren, 2008, s. 26; Stuart Hall, 1997, s. 259–260.

⁵⁴ Elmgren, 2008, s. 20.

– och därigenom i föreställningsvärlden positioneras som hot eller fiende. Jag är med detta medveten om risken att analysen i sig kan tyckas bidra till att förstärka en dikotom uppdelning mellan ”vi” och ”de”. I linje med Elmgren strävar jag därför inte bara efter att synliggöra denna motsättning, utan även efter att undersöka vilka andra positioner och kategorier som aktiveras i relation till fiendebilden.⁵⁵ Genom att lyfta fram teman som ideologi, modernitet, klass och nationstillhörighet blir det möjligt att nyansera bilden av den Andre och förstå hur föreställningen om hotet också fungerar som en spegling av samhällets egna självbilder, rädslor och normer. Fiendebilderna är därmed inte bara ett uttryck för exkludering, utan framför allt ett kulturellt raster genom vilket idéer om ordning, tillhörighet och samhällsmoral artikuleras.

2.3 Källmaterial

Studien bygger på en kvalitativ analys av sju svenska skönlitterära verk publicerade under det sena 1980-talet, samtliga inom genren säkerhetspolitisk thriller. Urvalet av verk har gjorts utifrån två kriterier: att verken tematiserar ett hot från öst i form av invasion, infiltration eller underrättelseverksamhet; samt att de publicerades i Sverige och på svenska inom det historiska skede som är i fokus för studien, nämligen perioden 1980–1989.

2.3.1 Harry Winter - *Operation Garbo* (del I-III)

Trilogin *Operation Garbo*, skriven under pseudonymen Harry Winter, handlar om en sovjetisk invasion av Sverige och dess konsekvenser. Den är en fiktiv skildring av en tänkt krissituation som speglar de politiska och säkerhetspolitiska spänningar som rådde under den kalla krigsperioden i Sverige. Bakom pseudonymen döljer sig Lars Christiansson, säkerhetspolitisk reporter i Svenska Dagbladet; docent Ingemar Dörfer, dåvarande forskningschef vid FOA, Försvarets forskningsanstalt, (numera FOI) samt överste Bo Hugemark, dåvarande chef för Militärhistoriska avdelningen vid Militärhögskolan. För bok II och III tillkom även överstelöjtnant Stellan Bojerud.⁵⁶ Boken utkom under perioden 1988–1991, men namnen bakom böckerna offentliggjordes först 2009, där det också framgick att serien hade skrivits som ett försök att påverka opinionen i en mer försvarsvänlig riktning. Upphovsmännen såg det

⁵⁵ Elmgren, 2008, s. 283.

⁵⁶ Hugemark, 2009a, s. 3.

svenska försvaret som underfinansierat och otillräckligt för att möta ett överraskande angrepp, samtidigt som man menade att den dogmatiska neutralitetshållningen som präglade svensk säkerhetspolitik hade gjort en saklig debatt om hot och beredskap nästintill omöjlig. *Operation Garbo* skrevs i syfte att utmana detta tillstånd och väcka en mer realistisk diskussion om Sveriges försvarsförmåga.⁵⁷

Operation Garbo-trilogin skildrar ett sovjetiskt angrepp mot Sverige 1992 och hur det svenska samhället reagerar på hotet. Genom militära invasioner, infiltration och kärnvapenhot framställs Sovjet som en mångfacetterad fiende – brutal, strategiskt överlägsen och moraliskt gränslös. I berättelsen blir "ryssen" en hotfull motbild som legitimerar svenskt motstånd, mobilisering och nationell samling.

2.3.2 Sune Andersson - *Anfall mot Sverige*

Anfall mot Sverige, publicerad 1988 under pseudonymen Sune Andersson, är en säkerhetspolitisk thriller som skildrar ett scenario där Sverige långsamt undermineras inifrån av en främmande makt. Genom infiltration, identitetsbyte och strategisk placering av agenter inom centrala myndigheter genomförs en systemförändring i det tysta – utan våld, men med djupgående konsekvenser. När invasionen väl sker är det bara en formell bekräftelse på ett redan förändrat samhälle.

Boken bygger upp en fiendebild av en listig och strategiskt överlägsen aktör, som använder fredliga medel för att undergräva svensk suveränitet. Hotet kommer inte som en chock, utan har möjliggjorts genom politiska beslut, ekonomiska beroenden och teknologisk kontroll – allt maskerat som legitima samhällsförändringar. Romanen väcker frågor om nationell beredskap och skymningsläget mellan fred och krig.

2.3.3 Viktor Suvorov - *Spetsnaz*

Spetsnaz - Sovjets hemliga terrorarmé utgavs i Sverige år 1989 och ger en detaljerad inblick i de sovjetiska specialstyrkorna under GRU; en elittrupp tränad för sabotage, infiltration och underrättelseuppdrag långt bakom fiendens linjer, och bygger på författarens egna erfarenheter som officer inom den sovjetiska militärunderrättelsetjänsten. Trots att boken inte är skönlitterär i traditionell mening,

⁵⁷ Ibid.

inkluderas den i denna studie med hänvisning till dess funktion i det svenska föreställningslandskapet under det sena kalla kriget. Boken, författad under pseudonymen Viktor Suvorov (egentligen den sovjetiske GRU-avhopparen Vladimir Rezun), utgavs i svensk översättning med en titel som skiljer sig markant från originalets mer neutrala *Spetsnaz – The Inside Story of the Soviet Special Forces*. Den svenska titeln placerar boken tydligt i ett hotnarrativ och bidrar därmed till en populär diskurs där Sovjetunionen inte bara framställs som en militär stormakt, utan som en ondskefull och systematiskt terroriserande fiende.

I linje med Edward Saids diskursteoretiska ramverk är denna studie inte primärt intresserad av verkens sanningshalt, utan av hur de konstruerar *den Andre* – här "ryssen" – som ett hotfullt och ideologiskt laddat subjekt. Bo Hugemarks förord till den svenska utgåvan av *Spetsnaz* belyser dessutom bokens osäkra autenticitet och det möjliga inslaget av propaganda eller desinformation. Därmed betraktar jag *Spetsnaz* snarare som en del av en fikcionaliserad föreställningsvärld än som en pålitlig facklitterär framställning, och studerar den på liknande sätt som de övriga skönlitterära verken i detta urval.

2.3.4 Jan Guillou - *I nationens intresse*

I nationens intresse (1988) av Jan Guillou, är den tredje romanen i serien om underrättelseofficern Carl Hamilton. Romanen följer hur Hamilton får i uppdrag att hämta hem en sovjetisk viceamiral som vill hoppa av till väst. Uppdraget avslöjar en pågående sovjetisk undervattensverksamhet på svenskt territorium, där sabotageförband gömmer sig i hemliga baser i skärgården. Samtidigt bär Hamilton på en mörk hemlighet: han har begått ett privat mord och tvingas konfrontera frågan om vilka lagöverträdelser som kan rättfärdigas i nationens tjänst.

Romanen bygger upp en fiendebild av Sovjetunionen som en både infiltrerande och våldsbenägen aktör, vars militära närvaro är fysisk, hemlig och konstant. Samtidigt problematiserar berättelsen vad som sker med rättsstaten när hotet från den Andre blir tillräckligt allvarligt – och hur "nationens intresse" kan användas för att överskrida både lag och moral.

2.3.5 Jan Guillou - *Fiendens Fiende*

Fiendens fiende (1989) är den fjärde romanen i Guillous serie om Hamilton. Boken kretsar kring jakten på den förrymde spionen Stig Sandström (baserad på Stig Bergling), som efter att ha flytt till Sovjet hotar att röja känsliga uppgifter om det svenska underrättelseväsendet. Hamilton får i uppdrag att i hemlighet eliminera honom i Moskva – en handling som aktualiserar frågan om staten kan tillåta politiskt motiverade avrättningar i strid med grundlagen.

Samtidigt dras Hamilton in i en mordutredning i Sverige där en grupp högerextrema poliser försöker provocera fram ett agentkrig mellan Sverige och Sovjet. Boken bygger upp flera lager av fiendebilder – från det traditionella sovjetiska hotet till den inhemska säkerhetstjänstens egna våldsamma avarter – och undersöker hur "den Andre" kan uppstå både utanför och inom den egna staten. Genom hela berättelsen ställs rättsstatens gränser mot den säkerhetspolitiska logiken, och frågan om vem som egentligen är fiende blir alltmer komplex.

2.3.6. Källkritisk diskussion

Urvalet av de analyserade verken grundar sig i deras gemensamma tematik: samtliga skildrar ett fiktivt eller spekulativt hot från Sovjetunionen mot Sverige under det sena kalla kriget. Trots viss inbördes variation så förenas de av hur de, i svensk kontext, bidrar till att forma och förstärka en särskild föreställning om "ryssen" som hotfull och ideologiskt avvikande. Verken publicerades i Sverige under 1980-talet, en period präglad av försvarspolitisk osäkerhet, intensifierad debatt om ubåtskränkningar och utbredd vaksamhet inför spionage och infiltration. Den politiska och samhällliga situationen är alltså central för att förstå varför dessa verk kom till och varför de fick sådan spridning. *Operation Garbo*-trilogin såldes exempelvis i över 200 000 exemplar, och Jan Guillous romaner lästes i stor utsträckning, där författaren i kraft av sin roll i IB-affären också uppfattades som en slags expert på underrättelseverksamhet.⁵⁸ *Spetsnaz – Sovjets hemliga terrorarmé* marknadsfördes som ett insynsgivande vittnesmål från en GRU-avhoppare, men i sitt svenska sammanhang – med den redaktionella titelöversättningen och Bo Hugemarks förord – ramar boken snarare in en västlig, misstänksam och ideologiskt färgad syn på den sovjetiska militära kapaciteten. Trots sin icke-fiktiva form behandlas boken i denna studie som ett

⁵⁸ Eriksson, et al., 2022, s. 244–246.

meningsskapande dokument med tydlig diskursiv funktion. Denna tendens betraktas alltså inte som ett problem, utan just det som gör källan relevant att studera. Utifrån ett källkritiskt perspektiv är det dock väsentligt att understryka att dessa verk inte är representativa för hela det svenska samhällets syn på Sovjetunionen vid tiden. De är skrivna av aktörer med olika grader av politiska, militära eller journalistiska agendor, och flera av verken, inte minst *Spetsnaz*, väcker frågor om autenticitet, avsändarroll och syfte. Samtidigt ligger studiens fokus inte på det som faktiskt hände, utan på hur föreställningar om hot och fiendskap artikulades och vad detta kan säga om det svenska samhällsklimatet – varför just dessa tendensrika och i vissa fall spekulativa framställningar blir särskilt intressanta.

Den valda källkroppen har emellertid sina begränsningar. Eftersom urvalet huvudsakligen består av verk som reproducerar en homogent västlig fiendebild av Sovjetunionen saknas motbilder och alternativa ideologiska perspektiv – exempelvis från vänsterradikala författare eller mer pacifistisk litteratur. Inkluderingen av Jan Guillous romaner syftar delvis till att nyansera denna bild. Även om hans verk innehåller återkommande sovjetiska hotbilder, är fokus inte lika entydigt riktat mot "ryssen" som i de övriga analyserade verken. I stället problematiseras gränsen mellan lag och säkerhetspolitik, och staten framställs ibland som en potentiell överträdare snarare än ett offer. Denna avsaknad av motbilder är dock i sig analytiskt relevant. Den speglar vilka röster och föreställningar som dominerade det säkerhetspolitiska kulturlandskapet i Sverige under 1980-talet, särskilt inom en genre som denna.

Studien hade med fördel kunnat kontrasteras med andra typer av källor, såsom Försvarsmaktens egna utbildningsmaterial – där filmen *Förebudet*⁵⁹ hade varit av särskilt intresse – eller med samtida populärkulturella uttryck från andra länder, till exempel amerikansk film och litteratur, för att jämföra hur bilden av Sovjetunionen konstruerades i olika nationella kontexter. Vidare hade det varit möjligt att jämföra det historiska källmaterialet med dagens säkerhetspolitiska thrillers, där författare som Lars Wilderäng och David Bergman aktualiserar nya former av hot och fiendebilder.⁶⁰ En sådan jämförelse hade kunnat belysa både kontinuitet och förändring i konstruktionen av "den Andre" i svensk populärfiktion, samt hur samtidens säkerhetspolitiska klimat

⁵⁹ Nils-Eric Renske, "Förebudet," *FLC Film & Video, Försvarsmakten*, 1987.

⁶⁰ Se exempelvis, Lars Wilderäng, *Midvintermörker* (Massolit pocket, 2016) & Wilderäng, *Midsommargryning* (Massolit pocket, 2017); se även David Bergman, *36 Timmar* (Lind & co, 2014) & Bergman, *6 Dagar* (Lind & co, 2017).

sätter avtryck i fiktionen. Med hänvisning till syftet med, samt omfattningen av studien så har jag dock valt att avstå från detta.

3. Undersökning

Detta kapitel analyserar hur den sovjetiske fienden gestaltas i svensk säkerhetspolitisk thrillerlitteratur från 1980-talet, med fokus på tre återkommande stereotyper: *den infiltrerande undermineraren*, *den brutale invasionssoldaten* och *den listige spionen*. Dessa fiendebilder har inte valts i förväg, utan vuxit fram genom en tematiskt styrd analys där teorier om stereotypisering, representation och den Andre – med inspiration från bland andra Said, Hall och Elmgren – har varit vägledande.

För att operationalisera det teoretiska ramverket har fyra analysdimensioner utvecklats:

1. *“Vi” och den Andre* – hur gränsen mellan ett svenskt "vi" och ett sovjetiskt "de" etableras,
2. *Hotets karaktär* – vilken typ av hot fienden representerar,
3. *Språkbruk och diskursiva strategier* – hur fiendebilden förstärks språkligt och känslomässigt, samt
4. *Narrativ funktion* – vilken roll fienden spelar i berättelsens dramaturgi.

Dessa analysverktyg har tillämpats på ett urval romaner där det "sovjetiska hotet" står i centrum. Resultatet är en verköverskridande läsning där varje stereotyp undersöks som både symbolisk och funktionell figur i berättelsernas säkerhetspolitiska föreställningsvärldar. Särskild vikt har lagts vid att synliggöra hur litteraturen speglar och förstärker samtida diskurser om nationell sårbarhet och behovet av vaksamhet.

3.1 Etablerandet av stereotyp-kategorier

De tre stereotypa fiendebilder som denna studie identifierar – *den infiltrerande undermineraren*, *den brutale invasionssoldaten* och *den listige spionen* – har inte förutbestämts utifrån yttre mallar, utan vuxit fram genom ett analytiskt arbete där Suids begrepp om den Andre, liksom diskursteoretiska och socialkonstruktivistiska antaganden, legat till grund för läsningen. För att synliggöra hur detta teoretiska ramverk har operationaliserats i analysen har ett antal *analyspunkter* utformats. Dessa har fungerat som vägledande observationskategorier i den kodning och tolkning av

textmaterialet som utmynnat i de tre stereotyperkategorierna. Analyspunkterna har utvecklats induktivt, dels från de övergripande forskningsfrågorna (hur "ryssen" gestaltas, vilken typ av hot som uttrycks och vad detta kontrasteras mot), dels från en inledande närläsning där återkommande motiv, språkbruk och tematiska strukturer identifierats.

1. "Vi" och den Andre

Den första punkten undersöker hur en symbolisk gräns dras mellan ett svenskt "vi" och ett sovjetiskt "de". Här kartläggs hur skillnader i värden, normer, egenskaper och beteenden återkommande beskrivs i termer som uppvisar en binär struktur: civiliserad/ociviliserad, rationell/irrationell, moralisk/amoralisk. Denna uppdelning är central för orientalismen⁶¹ och utgör för studien ett verktyg i att förstå hur fiendens gestaltning fungerar som en spegel för det egna – och därmed också som en markör för vad som uppfattas som skyddsvärt.⁶²

2. Hotets karaktär och uttrycksform

Den andra punkten handlar om att identifiera vilken typ av hot fienden representerar: fysisk aggression, dold infiltration, ideologisk påverkan eller psykologiskt maktspel. Genom att analysera fiendens roll i berättelsens hotnarrativ möjliggörs en differentiering mellan fiender som agerar genom våld (invasionssoldaten), list och manipulation (undermineraren), eller strategisk intelligens (spionen). Denna punkt är avgörande för att kunna formulera stereotyperna som funktionella figurer i berättelsens dramaturgi.

3. Språkbruk och diskursiva strategier

Här analyseras hur fiendebilden förstärks genom ordval, metaforer, epitet och känslomässigt laddade beskrivningar. I linje med Foucault och Saids diskursteoretiska perspektiv studeras hur språket producerar mening och känslor snarare än enbart återger fakta. Denna punkt används i analysen för att synliggöra hur stereotypen laddas med emotionell kraft – exempelvis genom beskrivningar av våldsamhet, tystnad, blickar eller symboliskt viktiga objekt –

⁶¹ Thörn, et al. 1999, s. 34; Said, 2016 (1978), s. 97, 102, 110 ff.

⁶² Jfr. Elmgren, 2008, s. 20.

och därmed görs begriplig och verkningsfull i samtiden.

4. Narrativ funktion och dramaturgisk roll

Slutligen studeras vilken roll fiendegestalten spelar i berättelsens struktur. Inleder fienden konflikten, utgör den dramatiska höjdpunkten eller är den kvarstående skuggan i bakgrunden? Många av verken följer en dramaturgisk kurva där hotet först är dolt (undermineraren), därefter konkretiseras militärt (invasionssoldaten) och slutligen internaliseras (spionen). Denna analysdimension visar hur stereotyperna samspelar inom en större narrativ logik – en dramaturgi som förstärker berättelsernas budskap om nationell sårbarhet, vaksamhet och behovet av motstånd.

3.2 Analys av fiktionen och stereotypa gestaltningar av “ryssen”

I detta avsnitt presenteras den tematiska analysen av källmaterialet genom de tre stereotypkategorierna *den infiltrerande undermineraren*, *den brutale invasionssoldaten* och *den listige spionen*.

3.2.1 Den infiltrerande undermineraren

Den första stereotypkategorin som utkristalliserats i det tematiska analysarbetet är *den infiltrerande undermineraren* - en fiendebild som konstruerar hotet inte genom öppet våld, utan genom dold påverkan, maskerade operationer och intern destabilisering. Stereotypen symboliserar en sovjetisk aktör som verkar inom svenska gränser, ofta genom spionage, påverkan eller infiltration av civila och militära strukturer. Den tar sig uttryck dels genom en maskerad angripare som förbereder ett angrepp genom att systematiskt underminera samhället inifrån, dels genom sovjetiska aktörer som uppträder under svensk identitet för att smälta in i det civila livet och vinna tillträde till känsliga samhällsfunktioner – som exempelvis karaktären Lars Olsson, egentligen den sovjetiske GRU-agenten Wartanjan, i Sune Anderssons *Anfall mot Sverige* som infiltrerar det svenska Riksskatteverket. Stereotypen gestaltar därmed ett inre hot som undergräver samhällskroppen och möjliggör ett framtida angrepp. Den passar väl in i den samtida uppfattningen om att ett sovjetiskt anfall mot Sverige redan planerades i det fördolda, och att ett avgörande moment i detta scenario var förmågan att agera innan det egentliga anfallet inleddes.

I *Operation Garbo* del ett och två fyller denna figur en central funktion i konstruktionen av "ryssen" som ett närvarande men undanglidande hot. Stereotypen speglar den samtida svenska säkerhetspolitiska diskursens fokus på gråzonsproblematik och hot som verkar under tröskeln för konventionellt krig men som ändå uppfattas som systemhotande i "skymningsläget".⁶³ Utifrån Halls teori om representation kan denna fiendebild förstås som en symbolisk gränsdragning som tydliggör vad som är svenskt och legitimt i kontrast till det främmande, farliga och illasinnade.⁶⁴ Hall betonar att stereotypisering inte bara handlar om att återge skillnader, utan om att skapa och befästa dem inom en maktstruktur. I detta sammanhang fungerar den infiltrerande undermineraren som en "betecknande praktik" (*Signifying practice*), ett kulturellt uttryck som särskiljer det normala och acceptabla från det avvikande och hotfulla. Till skillnad från sociala typer, som definierar roller inom det socialt tillåtna, identifierar stereotypen dem som faller utanför dessa ramar och som därför måste uteslutas. Stereotypen bidrar därmed till att upprätthålla en både social och symbolisk ordning.⁶⁵ I fiktionens föreställningsvärld blir den infiltrerande undermineraren ett sätt att bearbeta samtidens känslor av osäkerhet och intern sårbarhet. Föreställningen om ett samhälle hotat inifrån, där gränsen mellan vän och fiende inte längre är geografisk utan psykologisk, speglar ett samhällsklimat där tilliten till den egna strukturens motståndskraft tycks vackla. I romanen fungerar stereotypen också ideologiskt: genom att peka ut en dold yttre aktör som ansvarig för en potentiell inre upplösning, förstärks en känsla av nationell samling, vaksamhet och kontroll. Stereotypens funktion är alltså inte enbart narrativ eller dramatisk – den är normativ och politisk. Den strukturerar gränserna för tillhörighet och legitimitet i en tid där överlevnad, både symboliskt och konkret, kräver ett tydligt "vi" och ett lika tydligt "dem".

Flera av böckernas narrativa strukturer bygger i relation till *den infiltrerande undermineraren* till stor del på avslöjanden. Händelseförloppet är präglat av en successiv blottläggning av dolda hot, där till synes vardagliga element visar sig utgöra delar i en sofistikerad sovjetisk strategi. I *Operation Garbo* visar sig den oskyldiga ölbilen vara en täckmantel för en sabotagegrupp som ska spränga ett flottiljornråde. Väckelsepredikanterna som rör sig genom landet och knackar på hemma hos höga officerare är i själva verket spetsnazsoldater ute efter att likvidera nyckelpersoner i det

⁶³ Eriksson et al., 2022, s. 244.

⁶⁴ Hall 1997, s. 259–260.

⁶⁵ Hall 1997, på engelska "Signifying practices", s. 257–258.

svenska försvaret inför det stundande storanfallet.⁶⁶ Mest omvälvande är kanske avslöjandet att högt uppsatta personer inom Sveriges statsledning och försvar – däribland biträdande kabinettssekreteraren Jesper Karenius och generalmajor Nöjdh, chef för incidentberedskapen – är infiltratörer i sovjetisk tjänst. Det är genom Katarina Larsson, handläggare vid statsministerns kansli och en återkommande karaktär sedan Garbo-seriens början, som denna insikt konkretiseras. Efter att ha överlevt ett sovjetiskt angrepp under en segelsemester i den svenska, sommaridylliska, skärgården och sedermera spolats upp vid kusten utanför Furusund, rapporterar hon till överstelöjtnant Söderman – chef för en amfibiebataljon i Stockholms kustartilleriförsvar – om att ryska GRU-agenter har infiltrerat Försvarmaktens toppskikt. När hon konstaterar att "hela [det svenska] incidentkommandot bestod av ryska agenter och förrädare"⁶⁷, sammanfattas inte bara den existentiella chock som genomsyrar litteraturens föreställningsvärld, utan även stereotypen om den infiltrerande undermineraren i dess mest dramatiska uttryck. Hotet framstår inte längre som yttre, utan som redan invävt i den svenska statsapparatusens nervcentrum – ett svek mot nationen från dess eget inre. Denna konstruerade paranoia är inte slumpmässig, utan följer en logik som Said identifierar i orientalismen: ett psykologiskt mönster där det främmande inte bara ses som annorlunda, utan som ett dolt hot som redan trängt in i det egna.⁶⁸ Fiendebilden blir därmed inte en beskrivning av verkligheten, utan ett sätt att *producera* en hotfull verklighet genom språklig och kulturell fixering.

På samma sätt kan avslöjandet också förstås som en bearbetning av kalla krigets oro för infiltrerade samhällsinstitutioner, där föreställningen om den osynliga fienden legitimerar misstänksamhet, beredskap och ideologisk samling. I denna berättelsepraktik, för att använda Carrs resonemang, är infiltrationen inte bara ett hot mot nationens yttre gränser, utan mot dess själva självkänsla. Det svenska samhället som genomgående framställs som rationellt, tillitsbaserat och öppet – ett samhälle som litar på sina institutioner, på transparens och på medborgarens goda avsikter. Som Sturfelt visar i sitt arbete om första världskrigets svenska föreställningsvärldar, spelar fiktionen en central roll i att skapa symboliska rum där hot kan internaliseras och

⁶⁶ Winter, 1988a, s. 204 & 206.

⁶⁷ Winter, 1988b, s. 81.

⁶⁸ Said, 2016 (1987), s. 153.

förstås, även i frånvaro av konkreta angrepp.⁶⁹ På liknande sätt fungerar *Operation Garbo* som en bearbetning av kalla krigets oro för infiltrerade samhällsinstitutioner, där föreställningen om den osynliga fienden legitimerar misstänksamhet, beredskap och ideologisk samling. I denna berättelseform, för att följa Carrs hermeneutiska syn på narrativ, blir infiltrationen inte bara ett säkerhetspolitiskt motiv, utan en existentiell struktur i förståelsen av nationen och dess sårbarhet.⁷⁰ För att gå tillbaka till exemplet ur *Operation Garbo* struktureras samhällets identitet och självbild således genom en berättelse där det rationella, tillitsbaserade och öppna Sverige hotas av en tyst, förklädd fiende – en fiende som avslöjar de sprickor som finns i just det som uppfattas som nationens starkaste ideal. Just dessa värden vänds dock mot systemet självt i berättelsen: de blir det som gör Sverige sårbart. Det är inte nödvändigtvis genom våld eller skrämelse som "Ryssen" vinner mark, utan genom att utnyttja det förtroende som bär upp det svenska samhället.

Här illustreras med emfas det som Eriksen beskriver som stereotypens konstruktiva funktioner. För det första bidrar den infiltrerande undermineraren till *en känsla av begriplighet*: den erbjuder en tydlig förklaring till hur ett till synes stabilt och öppet samhälle kan vara sårbart för yttre manipulation. För det andra används den för att *förklara en underliggande maktasymmetri*, där främmande aktörer redan har vunnit inflytande över svenska institutioner och underminerar nationellt självbestämmande. Och för det tredje fungerar den som ett medel för att *definiera gränsen mellan den egna gruppen och det främmande*: ett "vi" som bygger på tillit, öppenhet och rättsstatlighet, ställt mot ett "dem" som agerar i skuggorna och exploaterar dessa värden.⁷¹ Den infiltrerande undermineraren blir därmed inte bara en konkret fiende, utan också en symbol för den skörhet som följer med just de principer som uppfattas som grundläggande för den svenska samhällsmodellen. Trots det samtida säkerhetspolitiska dogmat om "alliansfrihet i fred och neutralitet i krig" skildras Sverige i romanerna som djupt exponerat för stormaktsintrång – inte genom invasion, utan genom tyst, systematisk infiltration. På så vis fungerar stereotypen både som en varning och som ett sätt att stabilisera en kollektiv identitet i en tid präglad av misstro. Det är i denna spänning som berättelsens paranoidea tonläge uppstår – där varje uttryck för svensk öppenhet samtidigt kan uppfattas som en potentiell säkerhetsrisk.

⁶⁹ Sturfelt, 2008, s. 15 ff.

⁷⁰ Carr, 2001, s. 2; jfr. Hinchman & Hinchman, 2001, s. xv–xvi; Cronqvist 2004, s. 41–45.

⁷¹ Eriksen, 1993, s. 34–35.

Föreställningsvärldens fiendebild rör sig därmed inte enbart inom det militära eller politiska fältet, utan även i ett kulturellt och psykologiskt register där nationell sårbarhet framstår som ett centralt tema.

I flertalet av böckerna diskuterar såväl svenska polisen som militären hur civila täckmantlar, i form av tavelförsäljare och TIR-lastbilar, framgångsrikt kartlagt det svenska vägnätet, vilket direkt förankrar fiktionens berättelser i just de hotbilder som cirkulerade i den svenska säkerhetspolitiska diskursen under 1980-talet som exempelvis Eriksson et al., och Magnusson och Olsson tar upp.⁷² Även om hotbilden om just tavelförsäljare i den samtida säkerhetspolitiska kontexten var ett debatterat fenomen där sanningshalten gick isär, så fyller den i detta sammanhang en viktig ideologisk funktion.⁷³ Den *bekräftar*, snarare än ifrågasätter, rådande maktstrukturer och *föreställningar* om hot, vilket – som Ainur Elmgren framhåller – utgör en av stereotypens viktigaste egenskaper. Konsekvensen blir att berättelsen förstärker en redan etablerad världsbild, där fienden är tydligt kodad, igenkännbar och placerad utanför det egna kollektivet – vilket minskar utrymmet för alternativa tolkningar, ifrågasättande eller ambivalens. “*TIR-lastbilarna har nu fått ihop en nästan fullständig bild av vilka vägar som kan bli användbara om vi någon gång snabbt måste ta oss igenom landet fram till västra gränsen*”, konstateras det lakoniskt i en scen där två sovjetiska underrättelseofficerare diskuterar förberedelserna inför *Operation Garbo*.⁷⁴ Scenen gestaltar inte bara ett konkret underrättelsehot, utan antyder att denna kartläggning kunnat ske obehindrat – dolt i vardagens logik och under samhällets radar. Genom att plocka upp och dramatisera redan etablerade föreställningar om infiltratörer i civila skepnader förstärker böckerna den bild av Sverige som ett samhälle vars öppenhet, rationalitet och tillit samtidigt utgör dess akilleshäla. I linje med Elmgrens förståelse av stereotypen som verktyg för att bekräfta snarare än ifrågasätta rådande maktstrukturer fungerar skönlitteraturen därmed inte bara som en spegel, utan som en förstoringlins för den paranoida grundton som präglar både samtidens säkerhetspolitiska diskurs och romanens narrativa värld.⁷⁵

⁷² Magnusson & Olsson, 2016, s. 229 ff.; Eriksson et al., s. 248–249.

⁷³ Magnusson & Olsson, 2016, s. 243.

⁷⁴ Winter, 1988a, s. 71–73. Se även; Andersson, 1988, s. 129 och s. 205.; Jan Guillou, *Fiendens Fiende* (1989) (Piratförlaget, 2006), s. 25–26.

⁷⁵ Elmgren, 2008, s. 12.

Ett återkommande tema i Guillous serie om Carl Hamilton framkommer tydligt intrycket av att det svenska systemet, med sin tillit till civila processer och öppen rörlighet, lämnar sig själv öppet för exploatering. Infiltrationen framstår inte bara som ett resultat av fiendens list, utan av den svenska statens oförmåga att se igenom normaliteten.⁷⁶ Det som verkar vardagligt och harmlöst blir en del av hotbilden, en tematik som förstärker stereotypen om fienden som dold, metodisk och alltid ett steg före. I narrativets logik blir sveket inifrån det verkligt farliga, inte invasionen i sig. I linje med MacIntyres syn på berättelsen som moralisk struktur handlar detta om en prövning: inte bara av individer utan av ett helt samhälles etos.⁷⁷ Fiktionen iscensätter en moralisk konfrontation där förräderi och infiltrering får symbolisera existentiell fara. Genom att visa hur både samhällliga och militära institutioner sviktar i mötet med ett dolt hot, uppmanar romanen till vaksamhet och återupprättelse av nationell sammanhållning. Även formspråket bidrar till förstärkningen av denna fiendebild. Återkommande omnämns sabotagen som till synes slumpmässiga händelser – "riktmedelsoptiken var skadad, interntelefonen fungerade inte, fordonen gick inte att starta"⁷⁸ – men dessa detaljer vävs allt eftersom, i enlighet med berättelsernas övergripande struktur, samman till en bild av noggrant orkestrerad destabilisering. Spetsnaz och deras svenska medhjälpare omnämns som "effektiva" och "systematiska", vilket paradoxalt nog förstärker den känsla av hjälplöshet som romanen förmedlar. Fienden är inte bara farlig, den är effektiv, närvarande och närmast osynlig. I denna konstruktion får stereotypen av undermineraren en dubbel funktion: dels som narrativ katalysator, dels som ideologiskt raster. Den tillåter läsaren att föreställa sig ett samhälle i kris – inte genom total förstörelse, utan genom upplösning inifrån. Det är också här stereotypen når sin fulla effekt som, med Halls ord, normativ praktik; den definierar vilka som hör hemma i det nationella projektet och vilka som under ytan hotar att förstöra det.⁷⁹ Samtidigt skapar den en känsla av kollektivt ansvar: alla måste vara vaksamma, alla kan vara måltavlor eller förrädare.

Gestaltningen av "ryssen" som den infiltrerande undermineraren fungerar i den säkerhetspolitiska thrillern som en central symbol för det inre hotet – ett hot som inte manifesterar sig genom öppet våld, utan genom tyst påverkan, infiltration och förräderi.

⁷⁶ Guillou, 1989, s. 2, 15, 17, 19 och 68; Guillou, 1988, s. 57 och 146.

⁷⁷ MacIntyre, 2001; Jfr. även Cronqvist 2004, s. 37–52; Sturfelt, 2008, s. 15–16.

⁷⁸ Winter, 1988a, s. 149.

⁷⁹ Hall, 1997, s. 257–258, Elmgren, 2008, s. 28.

Genom denna gestaltning iscensätter böckerna en berättelse där fienden inte längre står vid gränsen, utan redan befinner sig i samhällets nervcentrum – förklädd, metodisk och systematisk. Denna fiendebild speglar i stort den samtida säkerhetspolitiska diskursen under 1980-talet, där gråzonsproblematik och underrättelseverksamhet framstod som särskilt destabiliserande. I narrativet fungerar stereotypen som både varning och förklaringsmodell: den bidrar till att göra samtidens oro begriplig och konkret, och pekar ut varför ett öppet, rationellt och tillitsbaserat samhälle kan uppfattas som särskilt sårbart. I linje med Halls betecknande praktik blir fiendebilden en normativ ordningsmekanism som definierar vad som är acceptabelt och vad som hotar den sociala och nationella stabiliteten. Genom att kontrastera ett inre "vi" – präglad av öppenhet, rättsstatlighet och rationalitet – mot ett yttre "dem" – dolt, manipulativt och irrationellt, upprättas en tydlig gränsdragning som stärker känslan av nationell samling. För att återgå till Eriksens teori om stereotypers konstruktiva funktion visar analysen hur den infiltrerande undermineraren i berättelserna hjälper till att skapa begriplighet, förklara ojämlika maktrelationer och avgränsa den svenska gemenskapen i 1980-talets föreställningsvärld. Böckernas återkommande avslöjanden, där till synes harmlösa samhällselement visar sig vara delar i en större konspiration, förstärker också känslan av paranoia och nödvändigheten av vaksamhet. Den svenska öppenheten framställs som en akilleshäla, och det verkliga hotet är inte invasionen i sig, utan upplösningen inifrån. I denna berättelsepraktik iscensätts nationell sårbarhet som ett existentiellt tema. Fiendebilden tillåter läsaren att orientera sig moraliskt, att förstå kris genom förräderi, och att föreställa sig återupprättelsen av ett starkare, mer samlat Sverige.

Stereotypen tar sig uttryck dels genom en maskerad angripare som systematiskt underminerar samhället inifrån, dels genom sovjetiska aktörer som uppträder under svensk identitet för att smälta in i det civila livet och vinna tillträde till känsliga samhällsfunktioner. Denna dubbla strategi – infiltration och imitation – förstärker en föreställningsvärld där hotet inte längre är externt lokaliserat, utan redan finns inom nationens gränser, gömt i det välbekanta. I linje med Edward Saids analys av orientalismen som en paranoid kunskapsform, där det främmande fixeras som ett närvarande och ständigt hot, skapar denna figur en berättelse om upplöst gränsdragning mellan vän och fiende. Det är inte längre klart vem som tillhör det egna kollektivet, vilket i sin tur undergräver tilliten till samhällsstrukturer, byråkratiska system och det civila livet självt.

3.2.2 Den brutale invasionssoldaten

En andra stereotyp som framkommit ur analyspunkterna är stereotypen *den brutale invasionssoldaten*. I kontrast till den infiltrerande undermineraren som verkar i det tysta och det civila, representerar denna stereotyp den fysiska manifestationen av hotet – det som sker när gränsen överskrids och “ryssen” visar sig i all sin destruktiva kapacitet. Den brutale invasionssoldaten verkar genom våld, hot, övergrepp och cynism. Hans, för det är nästan uteslutande en ‘han’, funktion är inte att manipulera systemet inifrån, utan att krossa det utifrån. Men även denna fiendebild är socialt konstruerad och kulturellt förankrad. Den väcker såväl rädsla som vrede, och i sin förstärkta brutalitet förstärker den en föreställning om den Andre som absolut motsats till det svenska självidealets måttfullhet, rationalitet och humanism.

Denna gestaltning är särskilt tydlig i *Operation Garbo*-trilogin, där fienden inte bara är en invasionsstyrka i fysisk mening utan också representant för ett värdesystem som står i skarp kontrast till det svenska. Den sovjetiske soldaten, liksom hans militära och politiska överordnade, framställs återkommande som kall, cynisk och oresonlig – egenskaper som understryker stereotypens brutalitet. Likt den samtida oron för ett kuppattat angrepp i ett skymningsläge så inleds kriget i *Operation Garbo* inte som en plötslig blixttack, utan som kulmen av en lång planering i skymningsläget. Som diskuterats i föregående avsnitt är det en metodisk förberedelse som inbegriper infiltration, sabotage och psykologisk krigföring. Brutaliteten är dock påtaglig i de skildringar där sovjetiska sabotörer genomför mord i svenska hem. Exempelvis beskriver en scen hur två spetsnazsoldater, förklädda till väckelsepredikanter, kallblodigt försöker mörda den svenska officeren, Johan, i hans eget hem där frun Gunbritt och barnen Kerstin och Per är i fullt sjå att packa för att ge sig av till svärföräldrarna, som en förebyggande åtgärd ifall att de rykten om en sovjetisk invasion verkar stämma: "Det tog en sekund innan Johan förstod vad som hänt. Under den sekunden hann den svartklädda kvinnan som stod kvar nedanför trappan få upp sin ljuddämpade pistol ur portföljen med väckelseskriterna".⁸⁰ Här uppstår en skarp kontrast mellan den sovjetiska brutaliteten och det svenska hemmet som symbol för trygghet, öppenhet och civilt skydd. Det civila rummet, i regel betraktat som fredat, kränks av en främmande makt som utnyttjar förtroendets estetik (väckelsepredikanter)

⁸⁰ Winter, 1988a, s. 204.

för att genomföra sin dödliga agenda. Detta understryker inte bara fiendens moraliska avvikelser utan också en känslomässig förlust: svenskarnas egen vardagsmiljö förvandlas till en krigszon. Föreställningen om den sovjetiske soldaten som en automat, effektiv och omoralisk, är vidare en återkommande metafor. I *Spetsnaz* beskrivs soldaterna som "förvandlade till vapen" – inte i bemärkelsen att de bär dem, utan att de själva blir dem. En spade, som annars kan tänkas förknippas med försvar och exempelvis grävandet av värn eller skyttegravar, blir även den i händerna på "ryssen" ett mordvapen: "I händerna på en soldat ur spetsnaz förvandlas spaden till ett fruktansvärt, ljudlöst vapen".⁸¹

Känslolokalen förstärks vidare i *Operation Garbo II* genom skildringen av ryska befälhavare som är beredda att avrätta sina egna soldater för desertering eller misslyckanden. När en grupp soldater vägrar att följa order, reagerar befälhavaren Konstantin Iljitj inte med disciplinära åtgärder, utan med överväganden om hämnd och mord och ställs i "[...] valet och kvalet: förfölja förrädarna och döda dem eller ta hämnd på svenskarna?".⁸² Ett annat exempel är Sjaljapin, en officer som efter ett misslyckande mitt under operation Garbos crescendo leds ut från ett möte under tystnad – läsaren förstår att han avrättas, utan att detta explicit sägs: "Förr i tiden var svaret självklart [avrättning]. Innebar glasnost och det nya tänkandet någon förändring i de disciplinära påföljderna av ett militärt misslyckande?".⁸³ Utöver denna avsaknad av mänsklighet för sina egna underordnade är vidare en central del i stereotypen avsaknaden av respekt för civilbefolkningen i största allmänhet. Här verkar dock en viss segregering förekomma mellan spetsnazsoldater, vars brutalitet ofta beskrivs på ett mer professionellt och tydligt målinriktat sätt, och vanliga soldater vars brutalitet tar ett mer opportunistiskt och nihilistiskt uttryck. I *Operation Garbo II* beskrivs exempelvis återkommande hur sovjetiska soldater dödar och våldtar svenska civila. När en svensk officer under ett spaningsuppdrag upptäcker en ung flicka i händerna på två sovjetiska soldater tror han först, till sin förtret, att han hamnat i knät på de fruktade spetsnazsoldaterna, innan hans kollega konstaterar: "Spetsnassar har inte tid med sånt här. Det här är vanliga soldatsvin".⁸⁴ Soldaternas brutalitet, och då i synnerhet de 'vanliga' soldaterna, är alltså inte bara riktad mot militära mål, utan är del av ett bredare mönster av övergrepp, som

⁸¹ Suvorov, 1989, s. 17.

⁸² Winter, 1988b, s. 34.

⁸³ Ibid, s. 60.

⁸⁴ Winter, 1988b, s. 130.

också återkommer i *Operation Garbo III* där “fyra unga pojkar [...] redan deformerade och brutaliserade av kriget, av dödskräcken, propagandan, dödandet, dessutom fulla och kåta”⁸⁵, våldtar en svensk kvinna. Brutaliteten som beskrivs i böckerna är dock inte på något vis slumpartad utan systematiserad – ett vidare kännetecken för denna stereotyp. Något som inte minst blir påtagligt i Suvorovs beskrivning av spetsnazförbandens träningsmetoder där denna omänsklighet återfinns institutionaliserad.

I boken redogör den tidigare GRU-officern för hur spetsnaz-kandidater tränas genom att slåss mot vilda hundar och att sammanbrott bland rekryter – i form av självmord, vansinne eller död – ses som en förväntad och accepterad konsekvens av grundutbildningen: “Tjänsten i Spetsnaz är den hårdaste i Sovjetunionens krigsmakt. De fysiska och psykologiska kraven har [...] drivits bortom det tillåtnas gräns”⁸⁶. “Ryssen” i form av den brutale invasionssoldaten framstår här som ett moraliskt sönderfall, en symbol för det samhälle han representerar där brutaliteten systematiskt genomsyrar såväl utbildning som ledning. Brutaliteten är ofrånkomlig. Den är spetsnazsoldatens enda utväg och fotsoldaternas verklighet. I kontrast till denna genomgående gestaltning av “ryssen” som kall, brutal och känslomässigt avtrubbad, framträder den svenske militären som djupt mänsklig, handlingskraftig och moraliskt reflekterande. I *Operation Garbo II* skildras den svenska sidan genom individernas samvetskval, lojalitet och emotionella konflikter inför svåra beslut. Exempelvis beskrivs befälet Gustaf som en man som drivs av skuld, vrede och sorg över en väns död, vilket förvandlas till hjältemodig handlingskraft – ett exempel på agens och personlig integritet i krigets kaos. I en annan scen får läsaren följa officeren Hanssons själsliga vända inför beslut som lett till kamraters död – ett ögonblick där moraliska gråzoner och ansvar tematiseras snarare än effektivitet och lydnad.⁸⁷ Denna kontrastverkan tjänar inte enbart till att framhäva fiendens brutalitet utan fungerar samtidigt som ett sätt att idealisera det egna kollektivet. Där den ryske chefen Konstantin Iljitj överväger att mörda sina egna män vid olydnad, handlar den svenske befälhavaren utifrån ett moraliskt imperativ – inte av rädsla, utan av ansvar och solidaritet. Genom detta skapas en binär föreställning om civilisation och barbari, där "vi" framstår som mänskliga, känslostyrda och moraliskt överlägsna, medan "de"

⁸⁵ Winter, 1991, s. 53.

⁸⁶ Suvorov, 1989, s. 61.

⁸⁷ Winter, 1988b, s. 31 & 53.

konstrueras som mekaniska, grymma och avhumaniserade. I linje med orientalismens tankar om hur kunskap och makt samverkar för att konstruera och befästa bilden av den Andre, bidrar denna struktur till att förstärka en symbolisk dominans: det främmande reduceras till ett hotfullt och obegripligt objekt, medan det egna framställs som norm och ideal. Här erbjuder litteraturens föreställningsvärld en plats där idéer om nationell identitet, moral och militär etik projiceras och befästs.

Läsaren ges sedan en djupare förståelse av den ryska brutalitetens ursprung då stereotypen kulminerar, åter i Suvorovs bok, när Sovjetunionen i grunden framställs som absolut militant, där krig och expansion blivit en del av nationens existensberättigande: “De kommunistiska ledarna har också skapat ett monströst odjur som hissats upp till svindlande höjder. Detta monster kallas Sovjetunionen; [...] och de sovjetiska ledarna står inför King Kongs dilemma. Antingen expanderar monstret eller så tacklar det av och sjunker ihop till en sladdrig säck. [...] Sovjetunionen har utvecklats till en militär supermakt och kanske är krig nödvändiga för dess fortsatta existens.”⁸⁸ Detta står i skarp kontrast till den svenska neutralitetens grundläggande mål att undvika krig till varje pris – en hållning som inte bara formas av en geopolitisk självbild som fredsnation, utan också av ett, i föreställningsvärlden, normativt åtagande att värna mänskliga rättigheter, folkrätt och civilt skydd. Där den sovjetiske soldaten i dessa verk framstår som ett instrument för ett imperium präglat av systematisk brutalitet, känslökyla och nihilism, gestaltas Sverige i motsats som ett samhälle där det civila rummet, det demokratiska samtalet och individens okränkbarhet är centrala ideal. Det är i mötet mellan dessa värdesystem – det totalitära och det demokratiska – som den narrativa spänningen skapas, och där den brutale invasionssoldaten får sin mest kraftfulla funktion: att varna för vad som händer när krigets logik tillåts tränga in i ett samhälle vars själva självbild bygger på fredlig samlevnad och öppenhet.

Sammantaget framträder en stereotyp som inte enbart fungerar som ett hot i fysisk bemärkelse, utan också moraliskt och ideologiskt. Den sovjetiske soldatens brutalitet gör honom till en anti-människa, en antites till svenska ideal. Det är inte bara Sverige han invaderar – det är också de värden som nationen säger sig försvara. Gestaltningen av den brutala invasionssoldaten blir därmed en projektion av den samtida säkerhetspolitiska diskursens världsbild: ett östligt hot som inte kan bemötas med rationalitet eller diplomati, utan som endast kan hejdas genom beredskap,

⁸⁸ Ibid, s. 226–227.

offervilja och västlig solidaritet. Fienden är inte bara en invasionsstyrka i fysisk mening utan också representant för ett värdesystem som står i skarp kontrast till det svenska. Den sovjetiske soldaten, liksom hans militära och politiska överordnade, framställs återkommande som kall, cynisk och oresonlig – egenskaper som understryker stereotypens brutalitet.

3.2.3 Den listige spionen

När det våldsamma angreppet från den brutale invasionssoldaten kulminerar, förskjuts hotbilden än en gång – från det synliga till det osynliga. In träder *den listige spionen*: en figur som till skillnad från den maskerade undermineraren inte agerar som en yttre aktör som trängt in i systemet, utan som en redan etablerad del av det. Spionen är inte där för att bana väg för invasionen – han har redan varit närvarande långt innan. Hans funktion är inte att destabilisera strukturer på förhand, utan att verka i det tysta medan stormen rasar. Där undermineraren opererar genom manipulation och samhällspåverkan, verkar spionen genom tillitens förklädnad – fullt integrerad i den svenska samhällskroppen, välanpassad, till synes lojal. Det är först när invasionen är ett faktum och den yttre fienden identifierats som blicken vänds inåt: spionens sanna intentioner blottläggs, och hotet visar sig ha funnits mitt ibland "oss" hela tiden. Han representerar inte en främmande soldat vid gränsen, utan ett hot inifrån själva nationens hjärta, en kontaminerad del av den egna kroppen som måste identifieras och avlägsnas för att nationen ska kunna försvaras. I denna studies förståelse av den Andre som en symptomatisk fiendebild blir den listige spionen särskilt hotfull just för att han inte är öppet fientlig, utan döljer sin lojalitet bakom en till synes västvänlig och civiliserad fasad. Genom att utge sig för att vara en del av det egna samhället – rationell, lojal, tillhörig – blir han ett förrädiskt hot som underminerar gemenskapen inifrån. Det är just denna ambivalens som förstärker upplevelsen av hot: fienden går inte längre att identifiera utifrån yttre kännetecken, utan kräver en inre rannsakan.

Ett förkroppsligat och återkommande motiv av denna stereotyp är de "särskilt utrustade fisketrålarna" som, tack vare ett långsiktigt fiskeavtal mellan Sverige och Sovjetunionen, tillåts operera i vattnen nära den svenska territorialgränsen i *Operation Garbo I*. I ett avslöjande avsnitt förklaras den strategiska baktanken: "Överenskommelsen med svenskarna om Östersjön där vi låter dem få 75 procent av den vita zonen i utbyte mot generösa fiskeavtal för våra baltiska fiskare i deras zon ska

*du se i detta perspektiv. [...] Som du väl känner till har dessa specialutrustade fisketrålare viktiga underrättelseuppgifter för kommittén och även GRU.”*⁸⁹ Här görs det tydligt att avtalet inte är ett neutralt diplomatiskt arrangemang, utan ett sätt att säkra sovjetisk närvaro i strategiskt känsliga farvatten, särskilt utanför Gotland. Fisketrålarna förkroppsligar listigheten och framstår därmed som en form av maskerad infiltration – civila till sin yttre funktion, men militära i sin dolda kärna. Motivet fördjupar bokens paranoia grundstruktur: även formellt godkända och långsiktiga avtal rymmer dolda säkerhetshot. I linje med stereotypens logik fungerar trålarna som exempel på hur det svenska systemets öppenhet och vilja till samförstånd exploateras av en motpart som agerar strategiskt inom ramen för lagens gränser, men med helt andra avsikter. Hotet kommer inte i form av invasion, utan som legaliserad och långtgående närvaro under diplomatiskt sken.

Här fördjupas bilden av en fiende som inte längre står utanför samhällets strukturer utan redan är invävd i dess vardagliga funktioner, något som förstärker stereotypens förklarande kraft i enlighet med Eriksens resonemang. Diplomatiska avtal, personnummer, offentlighetsprincipen: det som uppfattas som uttryck för ordning och öppenhet blir samtidigt vapen för den Andre, liksom hur spetsnazsoldaterna beskrivs av Suvorov. Genom denna typ av skildringar upprättas ett narrativ där även till synes oskyldiga diplomatiska eller ekonomiska relationer laddas med misstanke. Fiendens förklädnad blir ett tema i sig, inte bara symboliskt, utan konkret. I Saids mening framträder den Andre här som både rationaliserad och irrationell: en tyst, metodisk fiende som agerar enligt logikens spelregler, men vars indirekta mål är destruktion. Denna dubbla gestaltning, både systematisk och bedräglig, förstärker berättelsens paranoia grundton, där hela samhällsstrukturen riskerar att framstå som genomträngd av hot som är svåra att isolera, just eftersom de klär sig i vardagens språk och institutioner.⁹⁰ Den kanske mest destabiliserande effekten av denna fiendebild är dess förmåga att plantera tvivel på samhällets egen motståndskraft.

I gestaltningen av den listige spionen når paranoian sin fullbordan. Till skillnad från den öppna invasionens hot eller infiltratörens samhällsomdanande påverkan, utmärks spionen av att han redan befinner sig innanför gränsen – dold, civilklädd, men fullt verksam. I linje med Saids syn på orientalism som ett psykologiskt mönster snarare

⁸⁹ Winter, 1988a, s. 81.

⁹⁰ Said, 2016, (1978), s. 63–67; 76–81.

än en objektiv verklighetsbeskrivning, fungerar spionfiguren som uttryck för en förhöjd vaksamhet där varje osäkerhet måste fyllas med misstanke.⁹¹ Den Andre är inte längre bara ett yttre hot, utan ett närvarande, men osynligt, element i det egna systemet. Denna logik förstärker en kulturellt rotad känsla av sårbarhet, där fienden kan vara vem som helst – en granne, en kollega eller en högt uppsatt byråkrat. Det som står på spel är inte längre bara fysisk säkerhet, utan tilliten till det egna samhällsväsendets integritet. Spionen utgör ett särskilt oroande hot just eftersom han kombinerar närhet med förräderi – han ser ut som en av “oss”, men visar sig vara en av “dem”. I likhet med det Elmgren beskriver som främlingens dubbelhet, är detta en figur vars närvaro underminerar det nationella kollektivets känsla av sammanhållning och självklarhet. Det avvikande är här inte bara ett yttre hot, utan något som destabiliserar berättelsen om nationell enhet och lojalitet – en utmaning mot idén om en gemensam identitet, ett gemensamt ursprung och ett gemensamt försvar. Som Elmgren påpekar utgör främlingen ett hot mot den kollektiva identiteten, men är samtidigt också dess förutsättning: genom att gestalta vad vi *inte* är, gör spionen det möjligt att förstärka bilden av vad det innebär att vara svensk, lojal och normal.⁹² Vidare framstår spionens karaktär som djupt motsägelsefull – han är både svensk och ryss, både civil och militär, både bekant och främmande. Denna ambivalens förstärker upplevelsen av hot, i linje med vad Mosse och Elmgren diskuterar: stereotypen om den Andre blir inte mindre farlig av att vara vag eller mångtydig – tvärtom, det är just motsägelsefullheten som gör den särskilt oroande.⁹³

I *Operation Garbo* och *Anfall mot Sverige* knyts stereotypen tydligt till en föreställning om en särskild sovjetisk förmåga till maskirovka, vilseledning. Den sovjetiske spionen har tillgång till svenska databaser, personnummer, yrkesregister och offentlig information som gör att han utan svårighet kan kartlägga samhällets centrala funktioner. Det är en gestalt som – likt infiltratören – lever i skuggorna, men som inte primärt hotar genom att omvända eller omstörta utan genom att avslöja, läcka och undergräva. Sådana spioner arbetar metodiskt och tålmodigt, och deras list är inte av *James Bond*-karaktär, utan snarare något som liknar en grå kontorsarbetares: de går på möten, för anteckningar, ringer samtal, och väntar. Ett tydligt exempel återfinns i

⁹¹ Said, 2016 (1987), s. 153.

⁹² Elmgren, 2008, s. 303–304.

⁹³ Elmgren, 2008, s. 19.

scenen där en sovjetisk underrättelseofficer i relation till den svenska rullan⁹⁴ konstaterar: "Denna skrift [rullan] i kombination med det unika svenska systemet med personnummer och offentlighetsprincipen har underlättat vårt arbete enormt [...] Genom att använda offentlighetsprincipen – som inte är att förväxla med glasnost – kan vi från ett stort antal dataregister sammanställa ovärderlig information."⁹⁵ Denna rationella och förment "västerländskt" utformade institutionella öppenhet konstrueras som en akilleshäl som den sovjetiske underrättelseofficeren elegant exploaterar. Det är ett subtilt hot, men inte mindre oroande för det: särskilt som den listige spionen genom sin blotta intelligens, inte sin våldspotential, kan skada nationens försvar. I *Spetsnaz* återfinns även en dubbelhet i spionens gestaltning. Å ena sidan beskrivs denne som ett rationellt verktyg i en systematisk, militär hierarki. Å andra sidan framträder en form av övernaturlig förmåga: spetsnazspionen förväntas kunna navigera alla miljöer, vara expert på kultur, teknik, beteende, och samtidigt hålla sig osynlig.⁹⁶ Ett tema som också framkommer i såväl *Operation Garbo*-trilogin, exempelvis med Dynamo Moskvas hockeyspelande KGB-agenter, såväl som i Sune Anderssons *Anfall mot Sverige*, där hela ämbets-staten Sverige blir infiltrerad av diverse sovjetiska agenter. Denna dubbla karaktär, det mänskliga instrumentet och det omänskliga hotet, återkommer som en symbolisk funktion i stereotypens konstruktion: han är inte bara den Andre, utan den som förstår oss bättre än vi själva. I såväl *I nationens intresse* som i *Fiendens fiende* skildrar Jan Guillou liknande figurer, men genom en mer komplex lins. Där Winter och Andersson gör den sovjetiske spionen till en extern och hotfull figur som måste avslöjas för att samhället ska kunna räddas, erbjuder Guillou en återhållen och stundtals empatiskt nyanserad bild. I *Fiendens fiende* introduceras läsaren till det sovjetiska GRU-nätverket som välorganiserat, långsiktigt och tålmodigt. Men när Carl Hamilton skickas för tjänstgöring i Moskva kommer han också nära personer som är del av den sovjetiska underrättelsetjänsten, vilket förskjuter perspektivet från avhumanisering till förståelse.

"Ryssen" i form av den listige spionen är i Guillous romaner någon som liknar Carl Hamilton själv: en strateg, en läsare, en varelse som opererar i gråzonen mellan moral och statstjänst. I stället för att bara utgöra en hotfull gestalt fungerar den sovjetiske spionen i Guillous värld som en spegling. Föreställningen om den listige

⁹⁴ En förteckning över militär personal.

⁹⁵ Winter, 1988, s. 87.

⁹⁶ Suvorov, 1989, s. 20 ff.

spionen upplöses därmed inte, men nyanseras. Vad som ur ett svenskt perspektiv kan framstå som förräderi, kan i en annan kontext framstå som patriotism; vad som är sabotage i ett samhälle, är försvar i ett annat. I linje med Elmgrens tolkning av *den Andre* som både en projektionsyta och en konstitutiv motpol till den nationella självbilden, öppnar denna gestaltning för en mer ambivalent förståelse av fiendebilden. Spionen är inte längre entydigt hotfull i sin irrationalitet, som i Suids analys av orientalismen, utan placerad inom en spelplan där rationalitet, strategi och spegling samverkar. Detta bidrar till att den ideologiska läsningen förskjuts från en nationalistisk, moralisk dikotomi mellan "vi" och "de" till en mer strategisk förståelse av föreställningsvärlden som komplex, där makt, intressen och lojaliteter är förhandlingsbara snarare än givna. Om spionen i Winter och Anderssons värld är den osynliga fienden, är han i Guillous värld en känd figur som måste förstås, ibland till och med förhandlas med. Det betyder inte att han är ofarlig, men att hotet han representerar inte alltid är förstärkt genom våld, utan genom intelligens, kulturförståelse och maktspel. Genom att kontrastera dessa två sätt att förstå stereotypen om den listige spionen öppnas också för ett bredare perspektiv på hur den kulturella representationen av fienden fungerar.

Den listige spionen framstår därmed som den mest komplexa av fiendegestalterna – ett hot som inte bara utmanar nationens gränser, utan dess självförståelse. I takt med att han rör sig obehindrat inom det egna systemet suddas gränsen ut mellan "vi" och "de", och det blir svårare att avgöra var lojaliteten egentligen ligger. Detta förvandlar hotet från yttre angrepp till inre osäkerhet. Genom att kontrastera mer binärt kodade skildringar – där spionen är den förrädiske Andre – mot mer nyanserade framställningar hos exempelvis Guillou, blir det tydligt att stereotypen inte bara befäster, utan också kan tänjas. Det öppnar för en djupare förståelse av fiendebilden som något förhandlingsbart, och visar hur den kulturella gestaltningen av hot både reproducerar och reflekterar samtidens värderingar, rädslor och föreställningar om identitet.

3.3 Stereotypernas dramaturgi och dess normerande roll

Den tematiska analysen har visat hur tre återkommande fiendebilder – *den infiltrerande undermineraren*, *den brutale invasionssoldaten* och *den listige spionen* – fungerar som centrala narrativa och symboliska stereotyper i 1980-talets svenska säkerhetspolitiska thrillerlitteratur. Var och en av dessa stereotyper artikulerar olika aspekter av det

sovjetiska hotet, och tillsammans upprättar de en berättelselogik där hotet successivt förflyttas: från det dolda och interna, till det våldsamma och externa, för att återigen internaliseras i form av förräderi och maskerad närvaro.

Det är i denna dramaturgiska rörelse som berättelsernas djupare mening blir synlig. I linje med Cronqvists resonemang om det dramaturgiska som *tankeform*, inte bara som framställningsform, blir litteraturens sätt att strukturera hot och nationell sårbarhet ett uttryck för en samtida strävan efter social och existentiell ordning.⁹⁷ Att tolka dessa skildringar som drama är inte att förminska dem till fiktionens logik, utan att förstå dem som kulturellt förankrade bearbetningar av oro, kris och identitet i ett specifikt historiskt sammanhang. Metaforer, figurer och dramaturgiska mönster blir därmed inte bara analysobjekt, utan byggstenar i förståelsen av hur samtidens säkerhetspolitiska diskurs tog form. I detta kapitel har dessa gestaltningar inte enbart analyserats som representationer av den Andre, utan som aktörer i en större narrativ helhet där stereotypens funktion är både estetisk och ideologisk i Mosses mening.⁹⁸ Genom att läsa verken med ett dramaturgiskt raster – där hotet följer en tydligt iscensatt kurva av uppladdning, kris och (tillfällig) lösning – framträder fiendebilderna som bärande figurer i ett kollektivt sätt att förstå och formulera nationell utsatthet. Stereotyperna fyller därmed inte bara en berättarteknisk funktion, utan också en kulturellt normerande roll.

4. Resultat

Detta avslutande kapitel sammanfattar studiens huvudsakliga resultat och återför analysen till de övergripande forskningsfrågorna: Hur gestaltas den sovjetiske fienden i svensk militärfiktion från 1980-talet? Vilka föreställningar om hot, nationell identitet och samhällelig sårbarhet artikuleras genom dessa gestaltningar? Och hur samverkar dessa föreställningar med den säkerhetspolitiska diskurs som präglade det svenska samhället under det sena kalla kriget?

Analysen har visat att den litterära fiendebilden i det studerade materialet formas genom tre återkommande stereotyper: *den infiltrerande undermineraren*, *den brutale invasionssoldaten* och *den listige spionen*. Dessa figurer fungerar inte enbart som

⁹⁷ Cronqvist, 2004, s. 312.

⁹⁸ Mosse, 1996, s. 12; Cronqvist 2004, s. 31.

enskilda representationer av hot, utan som komponenter i en narrativ struktur där hotet förändras över tid, rör sig mellan nivåer och laddas med olika typer av betydelse. I linje med Marie Cronqvists förståelse av det dramaturgiska som tankeform, kan detta ses som en iscensättning av nationell utsatthet där litteraturen ger form åt samtidens oro genom en dramaturgi av upptakt, kris och moralisk prövning. Fiendebilderna följer en inre logik där de förstärker varandras funktion: undermineraren etablerar hotet i det civila och till synes fredliga, invasionssoldaten konkretiserar faran i militär form, och spionen internaliserar hotet i samhällets institutioner. Tillsammans formar de en dramaturgisk kurva där nationens gränser – geografiska, institutionella och moraliska – successivt utmanas. Det är först när alla tre gestalter kombineras som hotet upplevs som totaliserande och existentiellt, vilket återspeglar och förstärker samtidens säkerhetspolitiska diskurs präglad av gråzonsproblematik i skymningsläget, inre sårbarhet och friktion och underrättelsehot – framför allt i form av ubåtskränkningar.

Utifrån ett socialkonstruktivistiskt och diskursteoretiskt perspektiv är den sovjetiske fienden i det analyserade materialet inte ett neutralt objekt, utan en *kulturell konstruktion* – en symbolisk figur som artikulerar skillnaden mellan det egna och det främmande. Med inspiration från Halls begrepp om stereotypen som *betecknande praktik*, visar analysen hur föreställningar om rationalitet, moral, ordning och tillhörighet konstrueras genom en binär opposition till ett sovjetiskt “de” – framställt som irrationellt, amoraliskt och hotfullt. Denna uppdelning fungerar inte enbart deskriptivt utan också *normativt*: den bidrar till att definiera vad som är legitimt inom den svenska nationella självbilden, och vad som måste uteslutas. Stereotypens funktion kan i detta sammanhang förstås genom Sids teori om orientalismen, där det främmande inte bara beskrivs som annorlunda utan också som ett potentiellt hot. I fiktionen träder den sovjetiske fienden in i denna roll – inte som en konkret individ, utan som ett återkommande kulturellt *tecken* på hot, svek och systemkollaps. Precis som Sids orientalistiska figur, är "ryssen" i dessa berättelser *fixerad* i en maktstruktur där stereotypernas funktion är att bekräfta det egna genom att personifiera det motsatta.

Samtidigt svarar dessa stereotyper – *undermineraren*, *invasionssoldaten* och *spionen* – mot olika diskursiva behov i det svenska 1980-talets säkerhetspolitiska kontext. Här blir Eriksens förståelse av stereotypens tre konstruktiva funktioner särskilt relevant. Stereotypen ska inte enbart tolkas som ett uttryck för fördomar, utan som ett kulturellt verktyg för att *skapa begriplighet*, *förklara maktrelationer* och *avgränsa*

kollektiv identitet. Undermineraren uttrycker en oro för det dolda hotet i fredstid; invasionssoldaten konkretiserar ett våldsamt yttre hot som kräver militärt motstånd; och spionen projicerar en moralisk och ideologisk osäkerhet – ett hot som uppstår inifrån och förutsätter vaksamhet, kontroll och nationell samling. Tillsammans utgör dessa gestalter inte bara ett svar på samtidens konkreta hotbilder, utan också symboliska lösningar på samtida samhällsproblem – särskilt sådana som rör tillitens gränser, statens sårbarhet och det öppna samhällets inbyggda risker.

Studiens resultat pekar på att skönlitteraturen i denna genre inte enbart bör förstås som underhållning eller ideologisk propaganda, utan som ett *kulturhistoriskt verktyg* för bearbetning av kris och osäkerhet. Genom dramatiska gestaltningar av hot och förräderi skapas berättelser som både speglar och stabiliserar en upplevd världsordning. Med inspiration från Elmgren och Cronqvist kan detta förstås vid en säregen föreställningsvärld, där litteraturen artikulerar det som inte alltid kan sägas rakt ut i politisk eller militär diskurs: den emotionella logiken bakom hotbilden, behovet av samling, och rädslan för upplösning inifrån. Litteraturen synliggör därmed också till viss del ambivalensen i den svenska självbilden: å ena sidan ett öppet, rationellt och fredligt samhälle – å andra sidan en tilltagande rädsla för att dessa ideal utgör en sårbarhet som kan exploateras. I detta ljus framstår de analyserade verken som symptomatiska för en tid då den nationella tryggheten alltmer villkorades av misstanke, gränsdragning och konkurrerande berättelser om en nationell fiende.

Sammanfattningsvis visar denna studie att den sovjetiska fiendebilden i svensk 1980-talsfiktion konstrueras genom ett komplext samspel mellan stereotypisering, dramatisk struktur och diskursiv funktion. Fienden är inte bara brutal eller listig – han är framför allt *nödvändig* som kontrast, som varning och som katalysator för nationell självreflektion. Genom att analysera dessa gestaltningar med ett kombinerat diskursteoretiskt och dramaturgiskt perspektiv har det varit möjligt att tydliggöra hur litteraturen bidrar till att formulera, förstärka och bearbeta samtidens säkerhetspolitiska föreställningsvärldar. Studien har också pekat på ett kulturhistoriskt tomrum i tidigare militärhistorisk forskning – där skönlitteratur, just i egenskap av skönlitteratur, alltför ofta lämnats utanför analyser av kalla krigets svenska samhällsdiskurs. Genom att lyfta fram just dessa verk, och läsa dem i ljuset av stereotypernas ideologiska och emotionella laddning, har denna uppsats förhoppningsvis bidragit till en fördjupad

förståelse av hur fiktionen fungerar som en kulturell och symbolisk arena för säkerhetspolitiskt meningsskapande. För vidare forskning vore det fruktbart att undersöka hur dessa fiendebilder förändras under 1990-talet och efter kalla krigets slut, samt hur liknande narrativa strukturer återkommer – eller omformas – i samtidens fiktion. Dessutom skulle en jämförande analys med andra nationella kontexter, exempelvis norsk eller finsk militärfiktion, kunna fördjupa förståelsen av hur kulturella och historiska erfarenheter präglar gestaltningen av yttre hot. Slutligen finns ett outforskat analytiskt fält i att närmare studera mottagarperspektivet – hur dessa verk faktiskt lästes, tolkades och diskuterades av sin samtida publik.

5. Käll- och litteraturförteckning

Tryckt källmaterial

- Andersson, Sune. *Anfall mot Sverige*. Atlantis, 1987.
- Guillou, Jan. *Fiendens fiende (1989)*. Piratförlaget, 2006.
- . *I nationens intresse (1988)*. Piratförlaget, 2006.
- Suvorov, Viktor. *Spetsnaz: Sovjets hemliga terrorarmé*. Timbro, 1989.
- Winter, Harry, *Operation Garbo: del ett*. Timbro, 1988a.
- . *Operation Garbo: del två*. Timbro, 1988b.
- . *Operation Garbo del tre*. Timbro, 1991.

Litteratur

- Agrell, Wilhelm. *Det säkra landet: svensk försvars- och säkerhetspolitik från ett kallt krig till ett annat*. Gleerups, 2016.
- Agrell, Wilhelm. *Fred och fruktan: Sveriges säkerhetspolitiska historia 1918–2000*. Historiska media, 2014.
- Åselius, Gunnar. *The “Russian Menace” to Sweden: The Belief System of a Small Power Security Élite in the Age of Imperialism*. Almqvist & Wiksell International, 1994.
- Bergman, David. *6 Dagar*. Lind & co, 2017.
- . *36 Timmar*. Lind & co, 2014.
- Bergström, Lars, & Klas Åmark. *Ubåtsfrågan. En kritisk granskning av den svenska nutidshistoriens viktigaste säkerhetspolitiska dilemma*. Medborgargruppens rapport, 1999.
- Bergwik, Staffan, Michael Godhe, & Anders Houltz. *Svensk snillrikhet? Nationella föreställningar om entreprenörer och teknisk begåvning 1800–2000*. Red. Magnus Rodell. Nordic Academic Press, 2014.
- Carr, David. “Narrative and the Real World. An Argument for Continuity.” i *Memory, Identity, Community. The Idea of Narrative in the Human Sciences*. State University of New York Press, 2001.
- Cronin, James E. *The World the Cold War Made: Order, Chaos, and the Return of History*. Routledge, 1997.
- Cronqvist, Marie. *Mannen i mitten - ett spiondrama i svensk kallkrigskultur*. Carlsson Bokförlag, 2004.
- Cronqvist, Marie, Sara Kärrholm, & Lina Sturfelt. “Oro i lyckolandet mellan Sofiero och Norrmalmstorg.” i *1973 En träff med tidsandan*. Nordic Academic Press, 2008.
- Dyer, Richard. *The Matter of Images: Essays on Representation*. Routledge, 1993.
- Ekengren, Ann-Marie. *Sverige under kalla kriget 1945–1969: En forskningsöversikt*. Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet, 1997.

Ekengren, Ann-Marie, & Henrik Oscarsson. *Det röda hotet*. Nordic Academic Press, 2002.

Elmgren, Ainur. *Den allrakäraste fienden: Svenska stereotyper i finländsk press 1918–1939*. Sekel bokförlag, 2008.

———. “Visual Stereotypes of Tatars in the Finnish Press from the 1880s to the 1910s.” *Studia Orientalia Electronica* 8, no. 2 (May 13, 2020): 25–39. <https://doi.org/10.23993/store.82942>.

Eriksson, Fredrik, Gunnar Åselius, & Lars Ericson Wolke. *Från Savolaxbrigaden till särskilda skyddsgruppen*. Nordic Academic Press, 2022.

Ferguson, Yale, & Rey Koslowski. “Culture, International Relations Theory, and Cold War History.” i *Reviewing the Cold War: Approaches, Interpretations, Theory*. Frank Cass publishers, 2000.

Fink, Carole K. *Cold War: An International History*. Westview Press, 2013.

Gaddis, John Lewis. “Grand Strategies in the Cold War.” i *The Cambridge History of the Cold War: Volume II Crises and Détente*, edited by Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad. Cambridge University Press, 2010.

Godhe, Michael. *Morgondagens experter: Tekniken, ungdomen och framsteget i populärvetenskap och science fiction i Sverige under det långa 1950-Talet*. Carlsson Bokförlag, 2003.

Gustafsson, Bengt. *Ubåtsfrågan - sanningen finns i betraktarens öga*. Försvarshögskolan CRISMART, 2005.

Hall, Stuart. *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. Sage, 1997.

———. “The Spectacle of the Other.” i *Representation. Cultural Representations and Signifying Practices*. Sage, 1997.

Hilborn, Emma. *Världar i brand: fiktion, politik och romantik i det tidiga 1900-talets ungsocialistiska press*. Agerings bokförlag, 2014.

Hinchman, Lewis P., & Sandra K. Hinchman. *Memory, Identity, Community: The Idea of Narrative in the Human Sciences*. State University of New York Press, 2001.

Höjelid, Stefan. *Sovjetbilden i nordisk press*. Studentlitteratur AB, 1991.

Hörnfeldt, Helena. “Spår från ett krig som aldrig blev av.” i *I utkanter och marginaler: 31 texter om kulturhistoria*, red. Lars-Eric Jönsson. Nordiska museets förlag, 2015.

Hugemark, Bo. “Så lät jag Sovjet invadera Sverige.” *Expressen*, Juni 16, 2009. <https://www.expressen.se/debatt/sa-lat-jag-sovjet-invadera-sverige/>. Åtkomst februari 18, 2025.

———. *Berättelsen om Operation Garbo*. Timbro, 2009. <https://timbro.se/app/uploads/2017/01/berattelsen-om-operation-garbo.pdf>. Åtkomst februari 18, 2025.

Hugemark, Bo, Gunnar Artéus, Bengt Gustafsson, Anders Hjulström, Carl Björemann, Olof Santesson, Herman Fältström, & Bertil Wennerholm. *Den stora*

invasionen: Svenskt operativt tänkande under det kalla kriget. Medströms bokförlag, 2017.

Hylland Eriksen, Thomas. *Etnicitet och nationalism*. Nya Doxa, 1993.

John Lewis Gaddis. *We Now Know: Rethinking Cold War History*. Oxford University Press, 1997.

Jonsson, Daniel K, Jenny Ingemarsdotter, Bengt Johansson, Niklas H Rossbach, Christoffer Wedebrand, & Camilla Eriksson. "Civilt försvar i gråzon." *FOI*, 2019.

"Kalla krigets berättelser", opublicerad projektbeskrivning, Lunds universitet, 1998

Kärrholm, Sara. *Konsten att lägga pussel: deckaren och besvärjandet av ondskan i folkhemmet*. Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2005.

Larsson, Marianne, Anneli Palmsköld, & Helena Hörnfeldt. *I utkanter och marginaler: 31 texter om kulturhistoria*. Red. by Lars-Eric Jönsson. Nordiska museets förlag, 2015.

Leffler, Melvyn P. "The Cold War: What Do 'We Now Know'?" *The American Historical Review* 104, no. 2 (April 1999): 501–24. <https://www.jstor.org/stable/2650378>. Åtkomst april 3, 2025.

Leffler, Melvyn P., and Odd Arne Westad. *The Cambridge History of the Cold War*. Vol III, Endings. Cambridge University Press, 2010.

MacIntyre, Alisdair. "The Virtues, the Unity of a Human Life, and the Concept of a Tradition." In *Memory, Identity, Community. The Idea of Narrative in the Human Sciences*. State University of New York Press, 2001.

Magnusson, Thomas, & Simon Olsson. "Konsten att sälja underrättelser - de polska tavelförsäljarna." i *Svenskt flyg under kalla kriget*. Medströms bokförlag, 2016.

McEnaney, Laura. *Civil Defense Begins at Home: Militarization Meets Everyday Life in the Fifties*. Princeton University Press, 2000.

Mosse, George L. *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*. Oxford University Press, 1990.

———. *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity*. Oxford University Press, 1996.

———. *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*. University of Wisconsin Press (1975), 2023.

Njølstad, Olav. "The Collapse of Superpower Détente, 1975–1980." i *The Cambridge History of the Cold War*, edited by Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad, 135–55. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Oredsson, Sverker. *Svensk rädsla: offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets första hälft*. Nordic Academic Press, 2001.

———. *Svensk Oro: Offentlig fruktan i Sverige under 1900-talets senare hälft*. Nordic Academic Press, 2003.

Persson, Magnus. "Recensioner av doktorsavhandlingar: Konsten att lägga pussel. Deckaren och besvärjandet av ondskan i folkhemmet." *Samlaren* 127 (2006): 511–15.

- Petersson, Magnus. "Sweden and the Scandinavian Defence Dilemma." *Scandinavian Journal of History* 37, no. 2 (May 2012): 221–29. <https://doi.org/10.1080/03468755.2012.667311>. Åtkomst: maj 5, 2025.
- Pickering, Michael. *Stereotyping. The Politics of Representation*. Palgrave, 2001.
- Renske, Nils-Eric. "Förebudet." *FLC Film & Video, Försvarsmakten*, 1987.
- Rider, Toby C., & Kevin B. Witherspoon. "Sport and American Cold War Culture." i *Defending the American Way of Life : Sport, Culture, and the Cold War*, edited by Toby C. Rider and Kevin B. Witherspoon. The University of Arkansas Press, 2018.
- Rystad, Göran. *Det kalla kriget*. 2 uppl. Studentlitteratur, 1993.
- Said, Edward W. *Orientalism*. Penguin Books (1978), 2003.
- . *Orientalism*. 1978. Reprint, Ordfront, 2016.
- Salomon, Kim. "Symboler och ritualer i politisk samtidshistoria." i *Den mångfaldiga historien. Tio historier om forskningen inför framtiden*, red. Bengt Sandin. Historiska media, 2000.
- Salomon, Kim, & Lisbeth Larsson. *Hotad idyll: berättelser om svenskt folkhem och kallt krig*. Red. Håkan Arvidsson. Nordic Academic Press, 2004.
- Smith, Tom. *Comrades in Arms: Military Masculinities in East German Culture*. Berghahn Books, 2020.
- SOU 2001:85. *Perspektiv På Ubåtsfrågan*. <https://www.regeringen.se/rattsliga-dokument/statens-offentliga-utredningar/2001/11/sou-200185/>. Åtkomst februari 27, 2025.
- Starck, Kathleen. *Between Fear and Freedom: Cultural Representations of the Cold War*. Cambridge Scholars Publishing, 2010.
- Sturfelt, Lina. *Eldens återsken: Första världskriget i svensk föreställningsvärld*. Sekel bokförlag, 2008.
- Tarkiainen, Kari. *Moskovotien*. Svenska litteratursällskapet i Finland, 2017.
- . *Vår gamble arffiende ryssen*. Uppsala, 1974.
- Thisner, Fredrik & Ragnar Strandberg. "Det svenska försvaret och den strategiska överraskningen Beredskap, Förvarning Och Militär Kultur under Kalla Kriget." Försvarshögskolan, 2024.
- Thörn, Håkan, Maria Baaz Eriksson, & Catharina Eriksson. *Globaliseringens kulturer: postkolonialism, rasism och kulturell identitet*. Nya Doxa, 1999.
- Westad, Odd Arne. *Reviewing the Cold War: Approaches, Interpretations, Theory*. Frank Cass Publishers, 2000.
- . "The Cold War and the International History of the Twentieth Century." In *The Cambridge History of the Cold War, Volume 1: Origins*. Cambridge University Press, 2010.
- Wilderäng, Lars. *Midsommargryning*. Massolit pocket, 2017.
- . *Midvintermörker*. Massolit pocket, 2016.
- Witherspoon, Kevin B., & Toby C. Rider. *Defending the American Way of Life*. University of Arkansas Press, 2018.

